

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	2
'Aho	Pulelulu, 1 Fepueli 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	<i>Johnny Grattan</i> Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 2/2023 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 1 Fepueli 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
		LAO FAKAANGAANGA:
	4.1	Lao Fakaangaanga Fika 1/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2023
		NGAAHI TU'UTU'UNI:
	4.2	Tu'utu'uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022
	4.3	Tu'utu'uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022
	4.4	Tu'utu'uni Fika 3/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020
	4.5	Tu'utu'uni Fika 4/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai) 2020
	4.6	Tu'utu'uni Fika 5/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he (Ngaahi Founga Tautea) ki he Ngaue Fakapule'anga 2022

	4.7	Tu'utu'uni Fika 6/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonotonu) ki he (Founga Ngaue ki he Loto Mamahi mo e Va Tamaki) Ngāue Fakapule'anga 2022
	4.8	Tu'utu'uni Fika 7/2023: Tu'utu'uni (Fakatonotonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2022
		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:
	4.9	Potungaue MEIDECC 2021/2022
	4.10	‘Omipatimeni 2021/2022
	4.11	Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
	4.12	Potungaue ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022
	4.13	‘Ofisi ‘o e Palemia 2021/2022
	4.14	Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022
	4.15	Komisoni Fili 2022
Fika 05		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Ui ‘o e Fale	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	8
Fili Fakafofonga Tongatapu 2, Tevita Fatafehi ko e Sea Le’ole’o Komiti Kakato	9
Me’a e Sea	9
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 1/2023	9
Fakamālō’ia Pule’anga hono fakahū mai fo’i Lao ki he Komisiona Tau’i Faihala	10
Tokanga ke tu’uma’u pe tu’unga fakaako/taukei e Komisiona he’ene tu’u he Tefito’i Lao	11
Fakama’ala’ala Palēmia he faikehekehe fatongia Komisiona mo e Fakamaau	12
Tui ‘ikai taau ke fakavavevave’i alea’i Lao he ko e fatongia mamafa mo mafatukituki e Komisiona	13
Fakamamafa’i mahu’inga mo mafatukituki e fatongia Komisiona	20
Fokotu’u fakatonutonu mei he Pule’anga ki he Tefito’i Lao	25
Tui ‘ikai ha kehekehe ia he feinga ke fakangatangata ni’ihi ke tohi ki he lakanga Komisiona	25
Fokotu’u ke tu’uma’u pe fo’i fakalea ia ‘i he tefito’i lao	27
Tui ke ‘oua fakavavevave’i hono tali kae tālanga’i e Lao he Fale	28
Kole ke ‘oua fakavave’i hono tali ‘a e Lao	29
Fokotu’u ke tu’u pē kupu motu’a fekau’aki mo e fili ha taha ki he Komisiona	29
Fehu’ia vāhenga kau Fakamaau	30
Fokotu’u ki ha kupu makehe he Lao ki ha ni’ihi mei he ngaahi fonua mēmipa he Kominiueli ke tohi ki he lakanga	32
Kole ki he Pule’anga ke fakamu’omu’a hono fili hotau kakai ki he lakanga Komisiona	32
Poupou ke fakakau kāinga Tonga ke fili ki he lakanga Komisiona	35
Tokanga ke fakalelei’i kupu 5(1) & kupu 5(2) ‘i he Tefito’i Lao & fa’unga e Lao	37
Tokanga ke liliu kupu ki hono fakanofa ha Le’ole’o ‘o e Komisiona	37
Tokanga ke liliu mo e kupu kapau fakafisi Komisiona pea ‘ave tohi fakafisi ki he Palēmia	38
Kole ke toloi hono monomono ngaahi fokotu’u fakatonutonu ki he Tefito’i Lao	38
Kole ke nofo pē he fokotu’u fakatonutonu mei he Pule’angá felāve’i mo e Tefito’i Lao	38
Fakamahino ‘Eiki Palēmia tatau pē fakanofa Komisiona Polisi mo e Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonú	39
Tui ‘oku ta’etokanga Pule’anga ke vakai’i & fakalelei’i Tefito’i Lao pea toki ‘omai ki Fale Alea	40

Fokotu'u ke fakafoki Tefito'i Laó ki Fale Alea pea tukuhifo ki he Komiti Laó.....	43
Kole ke tali e fokotu'u fakatonutonu ki he Tefito'i Lao kae toki vakai'i 'amui ange.....	43
Mahu'inga ke fakatokanga'i founa tu'utu'uni ngāue 'a e Fale	44
Fokotu'u ke to'o 'a e fakalea ngaue'aki Kominiueli kae 'ata ki he ngaahi fonua muli	44
Fokotu'u ke pālōti ke to'o 'a e Kominiueli	46
'I ai tokanga fekau'aki mo e ngaahi fonua fengau'e'aki fakatipilomētika	47
Fokotu'u ke pālōti'i fokotu'u fakatonutonu mei he Pule'anga	48
Fehu'ia e sino te ne faka'eke'eke Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonú	48
Tali Palēmia ki he fehu'i 'a e Fakafofonga Tongatapu 4	48
Tokanga ke tau'atāina sino 'o e Komisiona Fakafepaki'i Ta'efaitotonú	49
Fokotu'u ke fakafoki 'a e Lao ke fakalelei'i pea toki fakahū ki he Fale.....	50
Poupou ke fakafoki e Laó ke fakalelei'i pea toki fakahū ki Fale Alea	50
Tui Tongatapu 8 'oua toe fakafoki 'a e Lao	51
Poupou ke fakapaasi 'a e Lao koe'uhi ko e kakai e fonua	51
Poupou ke fakahoko 'a e fokotu'u fakatonutonu ki he Tefito'i Lao	52
Tokanga ke fakalelei'i ngaahi matāmama he Tefito'i Lao	53
Poupou ke monomono e fakatonutonu mei he Pule'anga kae lava ke fokotu'u Komisiona Fakafepaki'i Faihala	54
Fokotu'u ke 'omai 'a e fakatonutonu ki he Tefito'i Lao 'o fakalelei'i	57
Tokanga ke fakalelei'i 'a e Tefito'i Lao pea toki 'omai ke fai hano monomono	58
Ngaahi fokotu'u fakatonutonu felāve'i mo e Tefito'i Lao	59
Tui 'ikai uesia ngāue Komisiona Tau'i Faihala ka 'ikai fakatonutonu kupu 5(2) he Tefito'I Lao.....	60
Tokanga ke fai hano vakai'i e kupu 2 'o e <i>schedule</i> 1	61
Tokanga ke fakalelei'i kupu 3 <i>schedule</i> 1 he 'oku fepaki ia mo e tokāteline fakamāmani 'a e Komisiona.....	62
Tokanga ki he kupu 6(1)(c) fekau'aki mo e taimi fakafisi ai Komisiona	63
Tokanga fekau'aki mo e fokotu'u fakatonutonu ke fakalahi kakai lava tohi ki he lakanga Komisiona	63
Fakatonutonu ki he kupu (b) Lao Fakaangaanga ke tamate'i kupu 5 (1).....	64
Fokotu'u ke faka'atā he lao ke fepotalanoa'aki 'a e RA mo e Ma'u Mafai fakanofa Komisiona	64
'Ikai poupou ke tukuhifo pe siolalo ki he kau loea Tonga	65
Poupou ki he fokotu'u fakatonutonu 'omai mei he Pule'anga & fokotu'u fo'ou ki he fakalea 'i he kupu 2(b)	65
Fehu'ia e sino fakahoko 'initaviu mo e fokotu'u atu Komisiona ke fakanofa he Tu'i	66

Fehu'ia 'uhinga 'ikai lava 'o fetongi Komisoni ki he Ngāue Fakamaau'anga ki he Pēnolo	67
Tui 'oku 'ikai uesia 'e he Lao Fakaangaanga mei he Pule'anga ha lao	67
Taukave tonu ke fetongi fofonga 'o e Lao he 'oku 'ikai toe 'iai ha Komisoni Fakamaau'anga.....	68
Pāloti tali Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 mo e fakatonutonu	71
Kelesi.....	71

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 1 Fepueli 2023

Taimi: 1010-1015 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki ‘o e Kapineta tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Pulelulu ‘aho 1 ‘o Fepueli 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e taliui. Ko e poaki ‘oku ma’u heni, poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua kei hoko atu e poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, poaki me’a tōmui pea mo *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, kei hoko atu e poaki ‘a Pohiva Tu’i’onetoa kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi tatau mo Mo’ale Finau pea pehē kia Vātau Mefi Hui. Ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hona uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē ‘Eiki Sea mālō ‘aupito.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e tolu taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i Tupou 6 kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele tapu atu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni. Hou’eiki ‘uluaki pē ‘oku ou fie fakamālō atu he lava lelei ‘etau polokalama pea mo e ‘Omipatimeni Nu’usila ‘i he hili ‘etau fakataha ‘aneafi toloi mai e Fale ki he ‘aho ni

Hou'eiki koe'uhí ko 'etau ngāue 'oku toe 'i he Komiti Kakato, ka kimu'a pea u hoko atu ki he'etau 'asenita Hou'eiki 'oku ou fie fakamanatu atu pē ko e ngaahi lipooti folau faka-Fale Alea 'oku tufa atu ke mou me'a ki ai 'e toki 'asenita'i ia 'apongipongi mahalo 'oku toe pē mo e ngaahi lipooti ke toki tufa atu he toenga 'o e 'aho...

Fili Fakafofonga Tongatapu 2, Tevita Fatafehi ko e Sea Le'ole'o Komiti Kakato

hangē pē ko e me'a 'oku mou 'osi mea'i Hou'eiki ko 'etau Sea Komiti Kakato poaki mai he 'aho ni. 'A ia 'oku ...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea ... tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uni ke u fili atu ha Sea ke Le'ole'o lolotonga mama'o atu 'etau Sea Kōmiti Kakato. Ko ia ko u fili atu 'a e Fakafofonga Tongatapu 1 ke le'ole'o he Sea Kōmiti Kakato. Ko u tui ko e ngata ia 'a e 'ū me'a 'oku ou tokanga ki ai he Fale Alea, mou 'osi mea'i pē 'oku tau kamata 'i he Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 'i he Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'a e Fale Alea Kakato 'o Komiti Kakato)

Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (*Ne me'a mai leva 'a e Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato – Tevita Fatafehi Puloka ki hono me'a'anga.*)

Me'a e Sea

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tapu mo e 'afio 'a e 'Otua hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he 'Eiki Sea e Fale Alea, 'Eiki Palēmia 'o Tonga mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele kae pehē ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki 'o e Kakai. Talangata mu'a 'iate au ke u tali 'a e fekau kuo 'omi 'e he Sea 'o e Fale Alea ke u le'ole'o 'i he lakanga ko e Sea 'o e Kōmiti Kakato.

Hangē ko ia 'oku mou me'a ki ai, Hou'eiki pea pehē ki he 'asenita ko eni kuo tuku mai ki he Lao Fakaangaanga ke tau hoko atu ki ai 'a hono talanoa'i 'a ia na'e tuku mai mei he Fale Alea 'aneafi. Mou me'a pē ki he Lao Fakaangaanga ko eni 'i he 'asenita 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 1/ 2023 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Komisiona ki he Fakafofonga 'i 'o e Ta'efaitotonu 2023. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā 'a'ana 'a e Lao ke fakama'ala'ala mai 'a e Lao ko eni, ko u tui kuo mou mea'i kotoa pē Hou'eiki Mēmipa mei 'aneafi 'oku toki tuku mai ki he Kōmiti Kakato ke fai hono fakama'ala'ala kae pehē ai pē ki ha feme'a'aki ki he Lao ko eni. 'Eiki Minisitā Lao.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 1/2023

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakamonū'ia atu e fatongia fo'ou kuo tuku ki he Feitu'ú na, pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā Kapineti. 'Eiki Sea ko e ki'i Lao ko eni kuo fuofuolao mai hono fokotu'u talu mei he 2007 mo e kei fai mai 'a e ngaahi ngāue 'i he kamata mai, na'e fakapa'anga mei 'Aositelēlia ke kumi 'a

e Komisiona ko eni ki he *Anti Corruption*. Kae ha'u 'a e ngaahi fāliunga 'o e taimi 'Eiki Sea 'o a'u mai ki he tu'unga ko eni, kuo fai ai 'a e fakakaukau na'a ko ha founa eni 'e lava ke tau a'usia fai mo kamata 'a e Komisiona ko eni. Na'e 'amanaki ke 'ai fakataha pea mo e 'Omipatimeni pea na'e mahino mai pē 'a e fiema'u pē ke kehekehe 'a e ongo fatongia ko eni. Ko ia 'i he tu'u ko ia 'a e Tefito'i Lao, ko e tēpile ko ē na'e fokotu'u ai 'a e founa pea mo e tu'unga ke fili ai ko ē Komisiona, na'e tuku ia ki he ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Lao: ... taha 'oku 'i he tu'unga 'o e Fakamaau Lahi. 'A ia ko e fakatonutonu ko eni 'oku liliu fakatonutonu 'a e kupu ko ia 'Eiki Sea 'o, 'o tuku 'ai hifo ia ki ha taha 'oku laiseni fakalao ki he ngāue fakalao 'i he fonua ni pē ko ha fonua Kominiueli 'ova hake 'i he ta'u 'e 15. Ma'olunga hake he ta'u 'e 15 pea ko e tu'unga vāhenga 'e fakakaukau'i ia 'i he vā 'o e Va'a ko ē *Remuneration Authority* pea mo e Pēnolo ko ia 'Ene 'Afio 'oku nau fai e fili 'Eiki Sea he tu'unga vāhenga ko ē *Anti-Corruption*. Koe'uhí kapau 'e tu'u pē 'i he lēvolo ko ia 'o e Fakamaau Lahi ko e vāhengá na'e fokotu'u mai ke 'i he 500,000 ia 'a ia ka ko hono faikehekehe ko e Fakamaau Lahi 'e hopo ia he 'aho kotoa pē ko e Komisiona ko eni 'o e *Anti-Corruption* 'oku mahino pē 'e fakafuofua pē 'e a'u fiha 'a e ngaahi keisi 'e hoko ki ai 'i he lolotonga ko ia 'o e ta'ú pea 'oku makatu'unga ai mo hono 'ai ko ia ke lele pē 'i he lēvolo ko ia 'o e Ma'u Mafai ki he Vāhenga 'oku vahe ko ia mei he pa'anga 'a e fonua 'Eiki Sea. Ko ia 'oku fai e 'ū fakatonutonu ko eni 'i he tēpile 'uluaki 'o e laó 'Eiki Sea mālō fokotu'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ko e fokotu'u mai ia pea kuo pou pou, ko u tuku atu ki ha feme'a'aki, Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 4.

Fakamālō'ia Pule'anga hono fakahū mai fo'i Lao ki he Komisiona Tau'i Faihala

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato mo e fakamonū atu e fatongia kuo tō 'i he pongipongi ko eni. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'atā pē mu'a Sea ke fai atu ha ki'i fakalavelave mahalo ko e konga lahi eni ia ko e kumi fakama'ala'ala pē. Pea 'oku ou faka'apa'apa lahi mo fakamālō ki he Pule'anga ko hono 'uhinga ko e faifai pea teke mai 'a e pou tuliki mahu'inga ko eni 'i he'etau feinga ke fakalelei'i hotau Pule'anga he 'oku hoko pē 'a e ngāue ko eni tatau pē 'Omipatimeni 'Eiki Sea pea mo e Komisiona ko hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu. Ko hono pou pou ia 'o e pule lelei 'i he fonua ni pea ta'ofi 'o faihala pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he Palēmia kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Lao 'enau loto to'a ke fakahoko e ngāue ko eni.

Taha foki eni ia e ngāue Sea 'oku, 'oku fa'a pelepelengesi ki he tokolahi he 'e hoko 'a e ni'ihi ia ko eni ko e heletā fakatoumata te nau siofi 'a e kau faifatongia 'i he Pule'angá tonu pē. Ka ko u lau ko e to'a 'enau hanga 'o teke mai 'a e fatongia ko eni ke fokotu'u pea ko u fakamālō pē au ki ai he pou pou ki he fo'i fakakaukau ko ia.

Tokanga ke tu'uma'u pe tu'unga fakaako/taukei e Komisiona he'ene tu'u he Tefito'i Lao

Ko e me'a pē 'oku fai ai 'a e, 'a e kumi fakama'ala'ala 'Eiki Sea, ko hono tukuhifo ko eni 'o e, 'o e tu'unga *qualification* pē ko e taau mo e taukei 'o ha taha ke hoko ko e Komisiona 'oku to'o ia mei he, mei ha taha ko ē 'e taau ke hoko ko ha Fakamaau 'i he Fakamaau Lahi, tukuhifo pē ia ki ha taha 'oku, 'oku fe'unga 'ene ngāue fakalaó mo e ta'u 'e 15 'i Tonga ni pē ko ha fonua Kominiueli.

Ko e me'a ko ē 'oku fai e tokanga ki ai Sea mo e kole ke fakama'ala'ala maí na'a tau toki fe'iloaki foki pea mo e 'Omipatimeni 'a Nu'usila 'aneafi 'i heni. Pea ko e tokotaha ko ia ia ko e Fakamaau ia ko e *judge* 'a ia 'oku ne kei pukepuke 'e ia 'a e lekooti ko ē hono fakanofa ko e Fakamaau si'isi'i taha 'i Nu'usila 'o fakatatau ki he fakamatala na'e 'omaí.

Pea 'oku tau tui ko hono 'uhinga 'e Sea ko e, ko e ngāue ko 'eni 'oku, 'oku tautonu ia he ngaahi 'ū me'a fakalao pea 'uhinga'i fakalao. Pea 'e kehekehe pē Sea ha tokotaha 'oku ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Mateni Tapueluelu: ... loa mo ha tokotaha 'oku a'u 'o fakamaau. Pea ko e 'uhinga ia 'a e kole fakama'ala'ala Sea he 'oku 'i ai e tui 'i he motu'á ni ko e ngaahi lakanga pelepelengesi pehé ni 'oku fu'u fiema'u ai ke mātu'aki tu'u tau'atāina e tokotaha ko iá. Kau ai e kau Fakamaau Lahi, Tu'i Fakamaau Lahi pea 'e kau ai 'a e Komisiona ko 'ení. He ko hono mafaí Sea 'oku a'u pe ia ki he fakatotolo ki ha me'a 'oku 'osi hokosia pea a'u ki he lolotongá ni.

Pea ko e a'ua'u pehé ko ē 'a e mafaí Sea 'oku 'i ai 'a e tui 'oku totonu ke fakapapau'i 'oku mātu'aki tau'atāina 'a e tokotaha ko ení. Pea 'oku 'i ai leva 'a e fakakaukau Sea 'oku totonu ke tau ki'i molomolo muiva'e atu 'i he founa kuo fakahoko 'i he Fakamaau'anga Lahi 'o Tonga, Fakamaau'anga Tangi. 'Oku 'i ai 'a e kakai taukei 'oku pukepuke e taukeí ke tu'uma'u ia. Ke taau mo e fatongia pea toki kumi ai pe ko hai 'e taau mo iá pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku 'i ai e tui 'oku 'omi ai 'a e ni'ihhi mei muli ko 'enau ma'u 'a e taukeí mo e taaú Sea.

'Oku 'i ai 'a 'emau tokanga ki hono fakaava pehe'i ko ē ki he ta'u 15 na'a loka ai pe faingata'a'ia ai ha ni'ihhi taukei mei muli. 'Oku nau ma'u 'a e pōto'i mo e taukei ki he ngāue ko ení. Ka kuo fakaavaava e matapā ko eni ia ki he ni'ihhi pē kuo ngāue fakalao ta'u 'e 15 'i Tongá ni pe ko ha fonua Kominiueli. 'Osi me'a mai Pule'angá 'oku 'i ai 'a e patiseti ia Sea ka ko e fifilí kapau 'oku 'osi 'i ai ha pa'anga. Ko e hā nai 'a e palopalema ka pukepuke ma'u 'a e tu'unga taau mo e taukei 'o e fakaako 'oku fiema'u ki he lakanga ko ení. He 'oku ou tui fakapapau Sea ko e palopalema ia hení ko e pa'angá. 'I he kuohilí na'e faingata'a ke ma'u e pa'anga ia 'oku fiema'u ke vahe 'a e tokotaha ko ení. Pea kapau 'oku 'osi 'i ai e pa'anga 'i he 'ahó ni 'e fakapotopoto ange he'emau tuí ke pukepuke 'a e taukei, tu'unga fakaako 'oku taau totonu mo e lakanga ko ení.

Mau faka'amu pē 'oku 'ikai ke *zip* pe *tailor-made* 'a e lao ko eni ki ha ni'ihhi kuo 'osi polo'i pe fakakaukau'i. Pea kuo kosi 'a e tu'unga *qualification* ke *fit* kia nautolu. Ko e 'uhinga ia 'oku mau tui Sea, pelepelengesi 'e lelei ange ke tau kamata mo ha kakai taukei totonu. A'u ai pe ia kapau ko ha kau muli, 'e toki omi ai pē hotau kāingá 'o muimui atu 'i he pou tuliki kuo tā pea fua 'e he ni'ihhi taukei totonú 'o hangē pe ko e 'alunga 'oku fou ai hotau Fakamaau'anga Lahi.

‘Oku ‘i ai hotau kāinga Tonga kuo hū atu hoko ko e kau Fakamaau he Fakamaau’angá. Ka ‘oku hoko hono tā e ‘uluafi ‘e he ni’ihi mātu’aki taukei totonu ‘o a’u pe ki he kau muli. Kae fakafaingofua’i e muimui atu e ni’ihi ko iá. Pea ko e fakakaukau ia ‘oku fokotu’u atu Sea mo e kole pē ke fakama’ala’ala mai. Hā nai ha palopalema kapau ‘e Sea ‘e tu’uma’u ‘a e taau mo e fatongiá, *qualification* kapau ‘oku ‘osi ma’u ‘a e vahé. Ko e faka’apa’apa ia mo e kole e fakama’ala’alá, mālō ‘aupito Sea.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 4 ‘a ia ko e fokotu’u kuó ke ‘omí ke kei nofo pē ‘i he me’a na’e ‘i ai e lao motu’á.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e fokotu’u ia pea mo kole ai pē ke fakama’ala’ala mai ko e hā e palopalema aí ‘i he fokotu’u ko iá kapau kuo ‘osi ma’u e pa’angá hangē ko e me’a ko ia ‘a e Pule’angá, Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Minisitā Laó

‘Eiki Minisitā Laó: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou fakamālō ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ‘i he’ene ‘omai e fehu’i ko ení. Ko e taha foki e me’a na’á ku fakahoha’a ki aí ‘a e kehekehe ‘o e ongo fatongiá, ‘a e Fakamaaú mo e Komisiona ko eni *Anti-Corruption*. Ko hona kehekehé ‘Eiki Sea ko e Fakamaaú te ne fakamaau’i ‘e ia ‘a e hopó pe ko ha fakatonutonu. Ko e Komisiona ko ení ko hono fatongiá pē fakatatau ki he laó ko hono ...

<010>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Lao: ...fakatotolo’i ‘o e hia ko ē na’e faí pea tuku atu leva ia ki he Fakamaaú. Ko hona kehekehé ia ‘Eiki Sea pea ‘oku pau pē ke kehekehe ‘a e tu’unga vāhengá fakatatau ki he fatongia ko ē ‘oku faí. Mo’oni ko e fatongia ‘o e Komisioná ‘oku lahi ka ‘e fakatatau pē ki he laó ‘oku ne pule’i iá, ko hono fatongiá ko e fakatotolo pea tuku atu ki he Fakamaaú ke ne fakamāu’i. Mālō ‘Eiki Sea. Fokotu’u atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ou ki’i kole ange pē mu’a ke, kapau te ke, ke u toe ki’i fakamahino mai angé me’a ko ení. Na’e fakamalangá na’e pehé ni ko e, ko e Tu’i Fakamaau Lahí pe ko e Fakamaaú ‘e hopo ia he ‘aho kotoa. Ko ‘eku ‘uhinga atú ko ‘eku faka’amú ke, ke felāve’i mai ange ia mo e fo’i ‘uhinga ko iá. Pea na’e toe fakahoko mai pē ‘i he me’a na’a ke me’a mai kamata ‘o e, ‘o e fakataha’angá ko e tu’unga vāhengá. Ka ‘oku mahino foki ena ‘i he toe fakamaama ‘oku ke ‘omai ko ená, hono fatongiá ‘o’ona ko e fakatotolo. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e toutou hopo ‘a e Fakamaaú ia ki he lakanga ko eni ‘o e Komisioná?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e Komisioná ‘Eiki Sea ko hona kehekehe mo e Fakamaaú, ko e Komisioná ‘e fakatatau pē ki he ngāue ko ē ‘oku tuku atu ki ai he taimí ní. Ko e Fakamaaú ‘oku hopo ia ‘i he ‘aho kotoa, fakatatau ki he lahi ‘o e hopo ko ē ‘oku faí.

Fakama’ala’ala Palēmia he faikehekehe fatongia Komisiona mo e Fakamaau

‘Eiki Palēmia: Lava ke u ki’i tokoni atu? Sea tuku pē mu’a ke u ki’i tokoni atu, kae faka’atā mai pē he Feitu’u na. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō.

Hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā Laó ko hona kehekehé, 'oku faitu'utu'uni ē ia 'oku 'i ai hono mafai ke tautea. Ko e Komisioná 'e faitu'utu'uni ia pe 'i ai ha keisi kae 'ave ki he Fakamaa'ungá ke fai ha faitu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá. Kehekehe lahi! 'Oku hangē pe ia ko e, ko e *Commissioner* Polisi. 'E *decide* he Komisiona Polisi pe 'oku 'i ai ha *case* ke fakatotolo'i pea ne 'ave mei ai ki he hopó. 'Oku tatau pe ia pea mo e Komisiona ko ení Sea. Pea ko hono 'ai ko ē to'o pe ta'u 'e 15, ko e 'uhingá pē ia, 'oua te tau pine pē. Tau pehē 'e *minimum* na'e 'osi ngāue fakalao he ta'u 'e 15. Pea kapau 'e to'o mai ha taha ia na'e Fakamaau, mālō ia. Ka ko e 'uhinga pē 'eni ia ke tau 'alu hifo ki ha lēvolo ke mahino 'oku kehe e Fakamaau Lahí mei he tu'unga *Commissioner*.

Me'apango ko 'etau feme'a'aki fekau'aki mo 'etau motu'a na'a tau feme'a'aki ai 'aneafí ka na'e 'ikai ke a'u ia ki he *Justice level*. Ka ko e 'uhinga pe ia ko ē na'e 'ohake foki. Ka ko e 'uhingá kapau te mou sio pē ki he, ki he *introduction* na'e fai. 'Oku kehekehe Sea pea na'e 'uhinga pe ia, 'oku 'asi pe ia he ki'i *note* ko ena fakamatala 'oku 'oatu mo e fo'i kole ko ena ke fai e liliú, 'a e 'uhinga ko ē 'a e Pule'angá ki hono fokotu'u atu 'a e liliu ko ení. 'Ikai ke ngata he kehekehe mafatukituki 'o e fatongia ka ko e hangē ko ē ko e me'a 'a e Minisitā, kehekehe ko iá 'oku ha'u ia 'o faitu'utu'uni 'o ne uesia pe hā 'a e mo'ui 'a e tangata kotoa pē 'i he 'aho kotoa pē.

Ko e *Commissioner*, toki 'i ai ha keisi pea ngāue leva ki ai ke fakatotolo'i pea kapau 'oku ne pehē 'oku fe'unga pea ne 'ave leva ki he Fakamaau Lahí pe ko e hā leva hanau tu'utu'uni. 'A ia ko e kehekehe ia 'o e lēvolo 'o e mafatukituki e fakahoko fatongia. 'Oku tonu pe ia ke *reflect* pe 'asi 'i he ngaahi fokotu'utu'u atu ko ení. Pea hangē pē ko e poini hono uá 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia te ne tuhu'i tonu mai pehē 'a e vāhengá mo e *entitlement*. Ko e me'a 'oku fa'a 'ai ai 'e tipeni ia mei he tokotaha ko ē 'oku ha'u 'o tohi ngāue maí pe ko e hā 'a e vahe 'oku totonu mo taau ke 'ave ki he tokotaha ko iá. Ko e taimi ko ē 'oku tau talaatu 'e tautolu, tatau ai pē pe ko hai 'e vahe pehē ko ē 'oku fehalaaki fakalao ia hangē pe ko ena ko e fakamatala 'oku 'oatu ko ena *explanatory note* 'i he kole ko eni 'a e Pule'angá. Mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Tongatapu 2. Ko 'eku ki'i fakatokanga atu pē ko u tui pē 'oku tau ma'u e mahino e 'uhinga 'oku fai ai 'a e fokotu'u mai ai e lao ko ení he Pule'angá ē. Ko 'eku 'amanakí 'oku tau 'osi ma'u e mahino ko iá. Tongatapu, Fakafofonga Tongatapu 2 Kakai.

Tui 'ikai taau ke fakavaveve'i alea'i Lao he ko e fatongia mamafa mo mafatukituki e Komisiona

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Fakamālō atu he ma'u faingamālie ko ení ke fai atu ha ki'i lave ki he, ki he kaveinga ko eni 'oku fai ai e feme'a'aki 'a e Falé 'i he 'aho ní. Fakamālō pē heni ki he ngāue lahi kuo fai he Pule'angá ki he, ki hono fakatonutonu 'a e lao ko ení. Pea 'oku ou tui pē ki he ...

<002>

Taimi: 1040-1045

'Uhilamoelangi Fasi: ...fakavaveve hono fiema'u ke fili 'a e tokotaha ko eni, pea 'i he taimi tatau pē 'oku ou tokanga ke 'oua te tau hoko 'etau fakavaveve ke uesia ai 'etau fili lelei ha taha lelei ki he lakanga ko eni. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 ko e lakanga ko eni 'oku fu'u mamafa, fu'u mahu'inga, pea fu'u pelepelengesi 'a e ngāue 'e fai 'e he

tokotaha ko eni. He 'ikai ke u toe lave ki hono ngaahi fatongia he 'oku 'osi mahino pē ia 'i he lao, ka ko e ngāue ko ia 'oku kau ia 'i he ngāue mamafa taha 'i he fonua ni he koe'uhi ko hono, 'e kau katoa 'a e ngaahi lēvolo kotoa 'o e sosaieti ki he ngāue 'a e tokotaha ko eni, mei he mā'olunga ki he ma'ulalo. Pea 'oku 'ikai ko ha ngāue ia 'oku faingofua.

Ko e tefito'i 'a e ngāue 'a e tokotaha ko eni ko e Fakamaau, te ne fakamaau'i 'a e me'a kotoa pē 'oku 'oatu ki ai, he 'ikai ke ngāue fakaloea, 'e ngāue fakafakamaau. Pea 'e makatu'unga 'i he'ene fakamaau ko ia 'a 'ene tu'utu'uni ...

'Eiki Palēmia: Kole atu pē Sea ke fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga. Hangē pē ko ē me'a kuo 'osi fakahoko atu 'e he Minisitā Lao kae 'uma'ā 'a e motu'a ni, ko e tokotaha ko eni 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fakangāue popula'i ha taha ko e 'uhinga ia 'emau 'uhinga fakamaau.

Ko e tokotaha ko eni 'oku ne fakamā'opo'opo 'a e ngaahi fakatotolō 'o ne 'alu leva mo ia ki he Fakamaau 'o *prosecute* pē faka'ilo ai hei'ilo pea toki faitu'utu'uni leva 'a e Fakamaau. Ko 'eku kole pē 'aku ia ki he Fakafofonga ko e 'uhinga pē ke ta u mahino 'a e kehekehe 'a e ongo fatongia, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'Eiki Palēmia, ka ko e faka'uhinga pē ia 'a e Feitu'u na. Ko 'eku faka'uhinga 'aku ki he ngāue 'a e tokotaha ko eni te ne fakamaau'i ...

'Eiki Palēmia: Te u tu'u pē au Sea he fakatonutonu, faitu'utu'uni mai 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku 'uhinga, ko e fakatonutonu kuo hangē kiate au ko 'eku ongo'i ki he fo'i lea ko ena ko e **fakamaau** 'oku ke ngāue mai 'aki Tongatapu 2, 'oku 'ikai foki, ko ho'o 'uhinga 'oku 'ikai ko 'ene Fakamaau 'i he Fakamaau'anga ka ko 'ene hanga 'o fakamaau'i ha lāunga 'oku fai ki ai pea toki fakamahino ai 'ene tu'utu'uni, ko ia?

'Uhilamoelangi Fasi: Ko ia Sea. 'Oku 'ikai ko e fakamaau pē 'oku hoko 'i he loto Fakamaau'anga.

'Eiki Palēmia: 'Ikai 'ai pē ke mahino hangē ko e me'a 'a e Sea, 'e Fakafofonga, 'oku 'ikai ko ha fakamaau te ne lava 'e ia 'o fai ha'ane faitu'utu'uni ka 'oku 'ikai ko ha fakamaau ke 'uhinga pē ki he lekooti 'a e miniti 'a e Fale ni, ke tonu ke 'oua 'e takihala'i 'a 'etau miniti. Kapau 'oku me'a pea toe vakai pē ki he Kalake pē ko e Sea ke fakamahino ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e lea takihala.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: 'Oku hangē ko 'eku lave 'anenai Sea ...

'Eiki Minisitā Lao: Ko u fokotu'u atu pē Sea, Sea ko 'eku fokotu'u atu ke ngāue'aki 'a e fakamā'opo'opo 'a e Komisiona ko e fakamaau ko e me'a ia 'a e Fakamaau Lahi, he ko hono fatongia ko e fakatotolo.

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni ia 'i he lea Tonga ke fakatefito ke to'o makehe 'a e fo'i lea ko e Fakamaau 'o faka'uhinga pē ia ki he

Fakamaau'anga. Ko e Fakamaau ko e fo'i lea ngāue ia ki ha taha 'oku ne fai ha ngāue ko hono fakamaau.

'Eiki Minisitā Lao: Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea ke tau fakafaikehekehe'i 'a e fatongia te tau lava 'o fakafaikehekehe'i ia 'i he lea 'oku tau ngāue'aki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oku ou tui Hou'eiki 'oku mahino foki hono ngāue'aki 'a e fo'i lea ko ē ko e fakamaau, ka 'oku 'uhinga foki 'oku 'ikai ko e fakamaau 'a e Fakamaau'anga 'i ha hopo, ko e anga eni ko ē 'eku 'uhinga ki he ngāue'aki 'e Tongatapu 2 'a e fo'i lea Fakamaau ko 'ene fakamaau 'i he'ene ngāue ko ē 'oku fai. Hou'eiki Minisitā 'o e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea tapu pē mo e Feitu'u na, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti. Ko e ki'i tokoni atu pē ko 'etau talanoa ko eni Sea 'oku fai 'a e feme'a'aki 'i he lao ...

'Uhilamoelangi Fasi: Fakatonutonu eni Sea?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonú ia Sea, fakatonutonu ko e lao fekau'aki mo e Fakamaau. Pea ko e talanoa ko ē 'a e lao 'oku talanoa ki he Fakamaau, pea ko e *intention* ko ē na'e fa'u 'aki 'a e lao, mo hono taumu'a na'e fa'u 'aki 'a e fo'i lea **fakamaau** ko e 'uhinga ki he Fakamaau 'i he Fakamaau'anga.

Ko e fakatonutonu ia Sea, mahino pē te ne faka'uhinga'i 'e ia ka ko 'etau talanoa eni 'i he fakatonutonu 'o e lao, pea ko e 'uhinga ko ē 'oku 'omai 'e he lao mo e *intention* 'a e kau fa'u lao ki he Fakamaau ko e 'uhinga ko e Fakamaau Lahi. 'Oku mahino ngofua pē Sea pea nounou, kae tuku 'a e faka'uhinga ia ko ē 'oku toe 'omai noa'ia ia ko ē ka tau 'alu pē ki he *intention* mo e faka'uhinga ko ē 'a e lao, he ko 'etau talanoa he lao Sea, mālō.

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā mahalo 'oku toe ta'emahino ange ho'o fakamatala 'au ia. Ko e fo'i lea ko e **fakamaau** 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'uhinga taafataha 'o'ona 'e taha ko e 'uhinga ko e Fakamaau'anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i, ko 'eku fakatonutonu atu pē 'e Sea, 'uluaki pē 'a e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ke mahino ko e lao ko e Fale fa'u lao eni ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'oku me'a mai e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonua ki he fa'ahinga faka'uhinga 'oku tau fai 'i he Fale 'oku fili mai kitautolu ke tau fa'u e Lao. Ko 'etau tipeiti'i eni e Lao 'o e fonua pea ko e tefito'i Lao eni 'oku tau talanoa ki ai fai e feme'a'aki ke liliu. 'Oku talamai ko ha tokotaha 'oku Fakamaau ke liliu mei ha tokotaha 'oku Fakamaau ki ha taha 'oku ngāue fakalao he ta'u 'e 15 'osi faka'uhinga'i mai pē he Lao ko e *intention* na'e fa'u'aki ko ē 'a e Lao ko eni ko e 'uhinga ki he Fakamaau 'oku 'ikai ko e Fakamaau ko eni

‘oku ‘uhinga mai ki ai Sea. Ko u tokanga atu pē he ‘oku me’a mai e Hou’eiki mo e kakai e fonua ki he tu’unga ‘oku fai ai ‘etau feme’a’aki ‘i he Fale fa’u Lao ko eni Sea mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā ko e tu’u he taimi ni ‘oku mou tō kehekehe hono ngāue’aki e fo’i lea ko ē ko e Fakamaau ‘a ē ‘oku ngāue’aki mai ko ē ‘e Tongatapu 2 ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 2 ‘oku te’eki ke mou fakatonutonu mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao ia ke tapu’i ‘ene malanga ko eni na’e toki fai ki he’ene ngāue’aki e fo’i lea ko e fatongia ‘o e tokotaha ko eni ke ne hanga ‘o fakamaau ‘ene ngāue ko ē ‘oku fai ‘o fakatefito ai pē ‘oku ‘ave ki he Fakamaau’anga pē ‘ikai. ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ke u tokoni atu pē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao ia te ne ta’ofi ‘eku pehē atu mālō e lelei, ka ‘i he *context* pē ko e ‘ātakai fo’i alea faka-lao ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fekau’aki ia ‘a e mālō e lelei mo e alea ko eni ‘oku tau fai fekau’aki mo e Lao. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Minisitā ‘uhinga ‘oku ‘asi lelei atu pē ‘a e ‘uhinga ko ē ‘a e me’a ke to’o ‘a e ‘ai ke hoko kae ‘ai ke Fakamaau Lahi pea toki lava ‘o *Commissioner* kae ‘ai pē ke ta’u ‘e 15 *minimum*.

Māteni Tapueluelu: Sea ke u ki’i tokoni mu’a fakamolemole. Ke u ki’i tokoni pē ki hoku kaungā Fakafofonga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Fakatapu pē, ‘e Sea fakamolemole pē ko e kole pē ki he Hou’eiki Mēmipa ke ‘oua mu’a te mou tuputāmaki ko e feinga pē eni ia ke fakama’ala’ala pea ‘osi pea ‘osi. Ko e me’a ko ē ‘oku mau feinga atu mautolu ki ai ko e ngafa ko eni ‘oku fakahoko he Komisiona ko eni ‘oku mafatukituki ia ki he tu’unga ‘e tatau pē ia pea mo ha taha ‘oku fiema’u ke Fakamaau mou me’a pē ki he Lao ‘oku hā lelei ai ‘oku ne ma’u ‘e ia e mafai ke puke ha taha mafai ke ui ha fa’ahinga Fakamaau *public inquiry*, mafai ke hū ki ha feitu’u Fakapule’anga *enter* ko e fu’u mafai lahi ia ‘oku ne ma’u Sea pea ko e tūkunga e fonua ni ‘oku mau tui ‘e lahi ‘a e ō ia ki he tokotaha ko eni ko hono ‘uhingá ko e kongá ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Ko e ō ia ki he Fakamaau’anga Sea ‘e totongi ia.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu: Ko e mafatukituki ia ‘o e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e fakatonutonu atu e Fakafofonga ko e ngāue pē ‘a e Komisiona ko eni ko e *public inquiry* ka ko e faka’ilo ‘oku ‘ikai ke ne faka’ilo. Ko e tu’unga fakafakamaau ‘oku fokotu’u mei heni ko e ‘uhingá ko e taukei ‘o ha taha ‘i he ‘uhinga ‘o e poto ‘o ha Fakamaau’anga ‘oku taau pehē ‘a e ‘uhinga ‘o e Komisiona, ka ‘oku ‘ikai ‘uhinga ‘o e mafai, ka ‘oku ou fakatonutonu atu pē. Ko e nifo eni he ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Sea ‘o e Fale Alea ‘oku feta’ofi’aki ai ‘a e Pule’anga he ‘uhinga ‘o e Fakamaau’anga mo e fa’u Lao ‘a e Fale Alea ‘i he taliui ‘a e Komisiona ko eni he’ene tu’u tau’atāina, pea ‘oku fakangatangata pē ‘a e ngāue ia ‘a e Komisiona ko eni.

Māteni Tapueluelu: Sea kole fakamolemole atu ka u fakatonutonu

‘Eiki Minisitā Fonua: Ke faka’ilo ‘e he tokotaha ko eni...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e toe fakatonutonu eni he fakatonutonu koe he me'a ke me'a mai'aki.

Māteni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu atu Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e hā ho fakatonutonu Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Fakatatau ki he Fofonga 'o e Lao Kupu 28, 29, 30. Ko e hopo ko ia Sea 'oku tatau pē ia mo e Fakamaau'anga 'oku ui e kau fakamo'oni *cross examination* ko e 'ū founnga ia 'i he Fakamaau'anga ui 'o e kau fakamo'oni hangē pē ia ha hopo, he 'ikai lava ha taha noa'ia 'o 'alu 'o me'a 'o Fakamaau, taha pē 'oku taukei he Fakamaau'anga Sea.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u fakatonutonu ki he me'a 'a e Fakafofonga. Ko e fatongia 'o e Komisiona ko eni ko 'ene tānaki 'a e 'ū me'a 'oku 'ikai ke loto ki ai pē ta'efiemālie pea fokotu'u ki he kakai ko ia ke nau fai 'a e ngāue ki he Falehopo ki hono faka'ilo. Tatau pē mo e ngaahi tefito'i lao e Pule'anga 'i hono lāunga'i ke fakatotolo'i ha ngāue 'a e Pule'anga mālō.

'Eiki Palēmia: Te ke tali pē Sea te u tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Fonua. 'O kapau mahalo te tau 'ai ke ki'i mahino ange. Ko e taimi ko ē na'e pehē mai pau ke *PhD* 'a e tama ko eni. 'A ia ko e ha'u ia ko eni pehē mai pau ke *at least Master* pē ka tohi mai ha *PhD* mālō. Ko e 'uhinga ia ko ē fo'i fokotu'u ko eni ko e Fakamaau Lahi hangē ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 ko u faka'apa'apa'i pē 'e au ... 'oku 'ikai ke ...ko e Komisiona ia 'oku 'ikai ke ne tautea'i 'e ia taha ke ngāue pōpula 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane mafai tautea 'a'ana ia. Ko 'ene me'a pē 'a'ana 'oku fai ko 'ene kumi 'o ui ha *inquiry* mou ō mai tātānaki mai e fakamatala ke 'ave ki he Fakamaau'anga, Fakamaau'anga leva ia 'oku 'i ai 'a e mafai fakalao ke ne toe tautea'i ha taha fakatatau ki he me'a ko ē 'oku 'omai 'i he...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia : .. tokotaha ko eni he *Commissioner*. 'A ia ko u 'uhinga pē ki ai 'e Hou'eiki Mēmipa ko e 'ai atu pē eni ia ke 'alu hifo ki he lēvolo ko ē pea taimi tatau pē fakatokanga'i 'a e kehekehe mo e mafatukituki hona fatongia. Ko e Fakamaau 'oku lava 'e ia 'o tautea'i koe ke ngāue popula pē te ke mo'ua pa'anga. Ko e tokotaha ko eni 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia 'o tautea'i koe. Te ne lava 'e ia 'o ui mai koe ke faka'eke'eke ka 'e 'ikai ke ne lava 'e ia 'o tautea 'ikai ke ma'u 'e ia 'a e mafai ko ia. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea ki'i fakamaama atu e *issue* ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui ko e *position* e *Anti Corruption Commissioner* ke tau hanga 'o fakahoa ki he Fakamaau'anga Lahi na kehekehe pē naua ia. Ka 'oku ou fie lave au 'e Sea ki he taumu'a 'o e Lao ko eni. Kupu 3 ke fakamu'omu'a 'a e lelei fakalūkufua 'a e kakai pea 'oku ngāue 'a e *Commissioner* ia ko eni kia tautolu ko eni 'i Fale ni. 'Oku 'ikai ke u tui au 'e lava 'e ha loea. Te u 'oatu 'a e fakakaukau

ko eni Sea. Lau ko ia ‘a *Einstein* ‘oku pehe ni. **‘Oku fakamole pa’anga ‘a e ako, ka ‘oku fakamole lahi ange ‘a e ta’eako.** Te u ‘oatu ‘a e fakatātā e hopo ko eni na’e toki ‘osi mou mea’i kātoa pē. Na’e tukuange ‘e he Fakamaau Tangi ko e ‘uhingá ko e ‘ikai ke fai lelei’i ‘e he Fakamaau Lahi hono fatongia. Toe fakamole ange, ka ko e *appointment* na’e fai ki he ‘etau Fakamaau'anga na’e mahino mai pē ‘i he ngaahi *Press Release*, ko e *prosecutor* eni ia na’e ‘omai ‘o Fakamaau'anga Lahi. Ko ‘eku poini eni ‘oku peheni.

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala : Ko ‘eku poini eni ‘oku pehe ni.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē Tongatapu 7 fakamolemole.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu ia he 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e *to person* pē ko e tokotaha hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Ko e fatongia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fo’i liliu ko eni. Ko e fatongia ko e tokotaha ko ia ko e fatongia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ‘oku taau mo e Fakamaau Lahi. Ko e kehe pē ke ‘ova he ta’u 15 ‘ene me’a. Kapau na’e Fakamaau Lahi mālō, kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau pehē ko e ‘uhinga ko e fo’i *person* ‘e taha ko ha tangata ‘e taha ‘oku ou hanga ai ‘o fakahalaki ai ‘etau talanoa ki he lakanga. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fie ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ke mahu’inga ange. Ko ‘etau ‘i heni ke fa’u e lao ke tau malu ai malu mo e kaha’u. Kapau te tau toe lolo ‘a e ‘aa te tau mate tautolu ‘apongipongi. Kuo lalahi e fanga puaka te nau puna nautolu ki loto’a. Tukuange ‘a e ‘aa ke kei tu’u he *standard* ko ē ko ē na’e ‘uhinga ‘a e fakataumu’a ki ai e lao. Ko e *Anti Corruption Commissioner* ke ne hanga ‘o sivi’i ‘a e *corruption* ‘a ē ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he fo’i *mechanism* lolotonga ‘o ala ki ai ko tautolu ia. Ka te mou fakakaukau fēfē, ‘e malava ‘e ha Loea pē, ke toe fakamole. Ko e fakamatala na’e fai ‘e Tongatapu 2 mo Tongatapu 4,

'Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu..

Paula Piveni Piukala : Na’e hangē ha ki’i mini *court* ‘e malava ‘e he mafai ko eni ke ne fakahoko e hopo, pea ne *inform* e Fakamaau Lahi.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato : Mālō ‘aupito Tongatapu 7, ko u tui kuo ma’u ‘e he fakataha ho’o ‘uhinga. ‘O ‘ikai ‘uhinga kuo ‘osi ‘omai ‘e he Pule'anga ‘enau ‘uhinga. Meimei ke nofo ia ‘i he fatongia ‘a ia ‘oku ‘uhinga ai kuo holo ai. Kuo mahino kiate au ko e me’a ia ‘ia kimoutolu kau Fakafofonga e Kakai, ‘oku ‘ikai ‘a ia ‘oku fai ai ‘a e fakamalanga ‘e Tongatapu 2, 4 mo 7. Tau loto ke kei, ‘oku mou faka’amu ke kei nofo pē ‘i he tu’unga ko ia. Ko ia ?

Paula Piveni Piukala : ‘E Sea ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha taimi te ke ha’u ai ‘o talamai ‘oku sai ange e tama toutai he tama ngoue. Kehekehe pē hona *purpose*. Ko ‘eku poini he ‘ikai ke tau lava fakahoa ke pehē ke te *rate* kātoa pē fu’u kau *expertise*, Kehekehe pē ia.

'Eiki Minisitā Lao : Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala : Kehekehe pē ia.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato : Ko ia ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā Lao : Ko e fakatonutonu Sea hangē ko ia kuo tohi ‘oku ‘omai hinehina mo

‘uli ‘i he Lao konga 2 vahe 1 kupu 10 ‘o e Lao ‘oku ‘i ai e fatongia ai ‘o e Komisiona 'Eiki Sea. Pea kapau ‘e lau kotoa mai pē ‘a e ni’ihi ko eni ‘i he TV ‘e faingofua ‘etau ngāue. Kātaki tau feme’a’aki lelei pē mālō.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Mou me’a pē Hou'eiki Fakafofonga ki he Lao ko eni ‘oku ‘osi ‘ohake ‘i he TV. Fakafofonga Tongatapu 8.

Vaea Taione : Mālō ‘aupito 'Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie. (*Ne pasipasi ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘i he ‘amanaki ke fakahoko ‘a e fuofua me’a ‘a e Fakafofonga ‘i he Fale Alea*). Tapu pē ki he Palēmia ‘o Tonga, tapu ki he ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Vaea Taione: ... Hou’eiki, tapu ki he Fakafofonga Kakai. Sea te u ki’i afe atu au ia mei he, mahino pē ia ‘a e lao ia ko eni. Ka ko e ki’i afe atu au ia he ngaahi fo’i tafa’aki ‘e taha hangē ‘oku tau ki’i mavahe mei he fo’i lao ko eni ‘oku fokotu’u mai ko eni ki he *amend* ko eni. Ko e motu’a ni ‘oku sio ko e palopalemá ko e pa’anga ko e vahe. Ka u ki’i neongo ‘a e ‘a e mafatukituki ‘a e ‘a e ‘a e *Ombudsman* ko eni pea kuo mau fiema’u ke fai mo tuku fakamālō lahi ki he Pule’anga ki ai.

Ko hono mafatukituki eni ‘oku pehē mai ai hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku 500,000 e vahe ‘o hangē ia ko e Fakamaau Lahi ko e ‘uhinga ia e mafatukituki ko eni ‘a e fo’i lao ‘a e fo’i lao ko eni ki he motu’a ni. Pea kapau leva ‘oku pehē mai ke to’o mai pē ha taha ia ‘ova he ta’u ‘e 15 pē ngāue he Kominiueli ke ha’u ‘o nofo he fatongia ko eni. Sea ka ‘omai ‘a Sione Taione ‘oku laó ‘e Sione au ko hono tipilomá ‘oku ‘i ai hono ngata’anga ia ‘o’ona neongo ai ‘oku ‘ova he ta’u ‘e 20 ‘ene ngāue ia ‘oku ‘i ai hono ki’i ngata’anga ia ‘o’ona Sea. Pea ko ‘eku, ko ‘eku tu’u faka’osi pē eni ia ‘a’aku ia ‘o talanoa he fo’i lao ko eni ‘oku ‘ikai ke u, ke u loto au ia ki he, ke fakama’ama’a e fo’i ngāue ko eni totongi e seniti ia mālō e ma’u faingamālie Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Mālō pē ko ena kuo ke me’a mai ‘aki e hingoa pē ko ena matāpule hotau tokoua ke tau ki’i faka’ehi’ehi pē mei he ngāue’aki ‘a e hingoa fakamolemole.

Vaea Taione: Kātaki Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: Sea mālō ko u kole ke tuku mai mu’a e faingamālie ke faka’osi ‘eku fakama’ala’ala. Ko ia ‘oku mo’oni ‘aupito e ngaahi fatongia ko eni ‘oku hā mai ‘i he ‘i he lao ko e fatongia e Komisiona. ‘I he taimi tatau ‘oku ne fakamā’opo’opo hangē ko ia ko e me’a na’e me’a mai ki ai e Hou’eiki ko ē ‘a e ngaahi fakamatala te ne tākaki pea ne toki hanga leva ‘o faitu’utu’uni ki ai ‘a ia ko ‘ene fakamaau’i ia pē ‘oku totonu ke halaiā pē ‘e tonuhia ‘a e tokotaha ko ia kae ‘ave ki he Fakamaau’anga. Ko e ngāue ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘oku ne fakamaau’i ‘a e ngaahi keisi kotoa pē ‘oku ‘omai ki ai. Pea ‘e kau ai mo e kakai kehekehe ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu. ‘Ai pē ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e ma’u hala ‘a e kakai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e toe fakatonutonu ē mei he ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke hanga 'e he *Anti-Corruption Commissioner* ia 'o *determine* 'a e halaia pē tonuhia ha taha, mole ke mama'o ko e Fakamaau tokotaha pē. 'Ai pē ke tonu 'etau lekooti mo e taki hala'i pehē 'oku fai e ngāue ko ia 'e he tokotaha ko eni 'ikai ko 'ene me'a pē 'oku fai ko e fakatotolo'i pea ne 'alu 'ave 'ene keisi ki he Fakamaau'anga pea faitu'utu'uni e Fakamaau'anga pē 'oku tonuhia pē halaia kae 'oua 'e 'ai ke tataki 'aki pē e ngaahi me'a noa'ia mo e ma'u hala ai e kakai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 2 ko e fakatonutonu ē ka 'oku mahalo 'oku ou tui Hou'eiki 'oku tau ma'u 'a e mahino 'oku 'uhinga 'a e fatongia e tokotaha ko eni ko 'ene tānaki ha lāunga 'oku fai pea ne hanga 'o fai 'ene fakatotolo 'o makatu'unga ai 'a 'ene faitu'utu'uni pē 'oku taau pē 'ikai fe'unga ke 'ave ki he Fakamaau'anga. Ko e fatongia mahino ia 'o e tokotaha ko eni. Pea 'oku hangē pē ko e me'a ko ena 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fai ha tu'utu'uni pē 'oku halaia pē 'oku tonuhia. Ko 'ene faitu'utu'uni pē 'oku taau ke 'ave ki he Fakamaau'anga. Pea toki mahino ai 'a hono hopo'i 'e he Fakamaau 'i he hopo pē ko e hia. Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea kātaki pē ke u tokoni atu. Ko e kupu 12 'oku ne talamai ai me'a ko ē ke fai 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 2.

Fakamamafa'i mahu'inga mo mafatukituki e fatongia Komisiona

'Uhilamoelangi Fasi: Te u hoko atu pē au ia 'e 'Eiki Sea he me'a na'a ku fakahoha'a ki a'i 'o fekau'aki ko eni mo e mafatukituki 'o e fatongia pea he 'ikai ke u toe fakamamafa'i he 'ikai ke lava 'a ha taha 'o fakamamafa'i fe'unga 'a e mafatukituki 'o e fatongia ko eni 'oku 'oange ki he, ki he tokotaha ko eni 'oku ne te ne ma'u 'a e ngāue ko eni. Pea ko e ngāue ia 'oku 'oku 'oku fu'u mahu'inga he 'ikai ke tau lava 'o fakasi'isi'i e mahu'inga e ngāue ko ia.

<009>

Taimi: 1100 – 1105

'Uhilamoelangi Fasi: ... Pea ko e ngāue ko iá, ko e faihalá hotau fonuá ni 'oku lahi. He 'ikai ke fakangatangata pē ia hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā 'i hono fakahoa ki he Fakamaau 'e hopo ia he 'aho ki he 'aho. Ko e Komisioná 'e ngāue mo ia he 'aho ki he 'aho ki hono Fakatotolo'i mo hono fai e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki pea mo e ngaahi hia ko eni 'oku 'oatu ki hono 'ofisi. Pea 'oku mamafa tatau pē 'ene ngāue 'e faí mo ha ngāue 'a ha Fakamaau.

Sea 'oku ou tokanga atu ki he me'a ko eni fekau'aki mo e vāhengá. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke hoko e vāhengá ko ha me'a ia ke tau hanga, ke ne uesia 'etau fili 'a e lelei taha ki he fatongia ko eni. Na'a tau 'osi fa'a fanongo pē he ngaahi Tō Folofola 'a 'ene 'Afió ke fili 'a e lelei tahá. Pea 'oku ou tui kapau ko e lelei tahá 'e ma'u'aki ha totongi lahi pea tau totongi. He koe'uhí 'oku 'ikai ke totonu ke tau sio tautolu ki he totongi pea tau pehē 'oku fu'u lahi. Ka tau sio ki he lelei 'o e tokotaha 'e ha'u fai fakalelei 'a e ngāué he 'oku ke totonu ke hoko 'a e ngāué pea tau toe fakatomala 'amui ange koe'uhí na'a tau 'ai pē vahe si'isi'i. Pea hangē ko e me'a na'e lave ki ai kaungā Fakafofongá kapau ko e lelei tahá 'e ma'u mei muli ke ne ha'u 'o

fakahoko ‘a e ngāue ko ení he ‘ikai ke ma’u’aki ia e ki’i pa’anga si’isi’i ko eni ‘oku tau ma’u ‘i Tonga ní. Ko ia ‘oku ou pehē ‘oku tonu ke tuku mu’a ‘a e vahé ia ki he tafa’akí ka tau sio ki he lelei pea mo e ngaahi naunau ‘oku taau ke fakahoko’aki ‘a e fatongia ko ení. He ‘oku ou tui au ia ka ‘i ai pe ha me’a ia te tau lotu ke vahe’i ki ai ha miliona te tau vahe’i pe ‘e tautolu ia.

Ko e vahe ko eni ‘oku fakahoko maí ‘oku ‘osi ‘i ai ‘etau kau Fakamaau Lahi Tonga ‘i he Fakamaa’anga Lahí, ‘oku ‘ikai ke fai ha hanu ia he’enua vahé. Ko ia ‘oku ou pehē ke tau toe vakai fakalelei ange ki he *quality* pe ko e tu’unga taau, tu’unga lelei ‘o e tokotaha ‘e fili ki he lakanga ko ení he ‘oku ‘ikai ko ha lakanga eni ‘oku faingofua. ‘Ikai ko ha ngāue ‘oku ma’ama’a pea ‘e lahi ‘a e ngaahi feilaulau faka-fakataautaha ‘a e tokotaha ko ení.

He ‘oku mahino ko ‘ene hoko ki he ngāue ko ení ‘oku pau ke ne hanga ‘e ia ‘o tukuange atu ‘a e ngaahi kongā lahi ‘o ‘ene mo’ui fakataautahá. Te ne tukange atu ‘ene fakatamaikí ‘ene fakafeohi holo ‘i he ngaahi feohi’angá. Te ne tukuange atu kapau ko ha taha ia ‘oku fa’a ‘alu ki he kalapu kava tongá. Kuo pau ke tukuange ia he ko e ngaahi feitu’u ia ‘oku fai ai e fakafeohi ‘o toe faingata’a ange e ngāue ‘a e tokotaha ko ení mo hoko ai ‘a e ngaahi faihalá. Ko hono fāmilí ‘e uesia he koe’uhí

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ki’i fehu’i pe Sea ki he Fakafofongá, ‘a ia te tau totongi ‘etautolu

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: Ko e fehu’i ē

‘Eiki Palēmia: ‘Ene fakahoko hono fatongiá ‘o ta’e’alu ai ‘o kavatonga pe ‘alu ai ki ha fakataha. Ko ho ‘uhinga ia ‘okú ke me’a mai’aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku pau ke ‘oua te ne toe fai. Pea ‘okú ne *justify* ai ‘a e ‘ange ha vahe ‘oku lahí, ‘oku ou tui pē mahalo ko ho faka’uhingá ia. He ‘okú ke ‘omai e ngaahi ‘uhinga kehekehe ‘a ia ko e ‘uhingá pe ia ke mau sio atu angé kapau ko e ‘uhinga ē ko ē ‘oange ai vahe lahi ‘a e tahá ko ‘ene ta’e’alu ‘o faikava pe ta’e’alu ‘o feohí.

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘E kau ia ‘i he ngāue ‘a e tokotaha ko ení ‘ene feinga ke faka’ehi’ehi mei hano ‘ahi’ahi’i ia mo hono tauhele’i ia ke hala ‘ene ngāué. Pea ko e me’a fa’itelihā pe ‘a’ana ka ko e tokotaha lelei ko ē ki he ngāue ko ení kuopau ke faka’ehi’ehi ia meí he ngaahi me’a ko ení. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi kaungāme’a ‘e iku, ‘okú ne ‘ilo pe ‘e ia pau ke faka’ehi’ehi mei ai. ‘Oku ‘i ai hono fāmilí kuo pau ke tokanga lahi he ‘e ‘i ai e ngaahi me’a ‘e fakamanamana mai e kakaí ki hono fāmilí.

Ko e ngaahi me’a ko ení ‘oku hoko he feitu’u kotoa pē, ko e tokotaha ko ē te ne fai e fakalelei’i e ngāue ko ení ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi faingata’a ‘e hoko ki ai. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘okú te sio ai ‘i muli ‘oku lahi e vahe ‘a e kakai ko ení ‘oku nau fai e ngāue ko ení koe’uhí he ‘oku ‘i ai e ngaahi faingata’a’ia fakaekinautolu, fakataautaha, fakafāmilí. Kuo pau ke nau fou ai kae lava ‘o fakahoko lelei honau ngaahi fatongiá.

Hangē ko e me’a na’e lave ki ai hoku kaungā Fakafofongá na’e me’a kotoa pē Hou’eikí ki he *Ombudsman* Pule ko ena ‘a Nu’usilá. Ko e fu’u Fakamaau ia he ngaahi ta’u lahi. Kuó ne ma’u ‘e ia e ngaahi naunau pea mo e ngaahi taukei mo e ngaahi ‘ilo.

‘Eiki Palēmia: ‘E Sea fakatonutonu atu e Fakafofongá, na’á ku ‘osi fakatonutonu atu e me’a ‘a e Fakafofongá ‘anenai ‘a e kehekehe e lēvolo e Fakamaau. Ko eni ko e Fakamaau Lahi, ko e Fakamaau taupotu ia. Na’e te’eki ke a’u e tangata’eiki ko ení ki ai pea ‘oku ou kole ke ‘oua

te tau ngāue'aki ia he tau feme'a'aki fekau'aki mo ha tokotaha 'oku 'ikai ke 'i heni. Kae 'ai'aki 'etau ...

<010>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Palēmia: ... faka'apa'apa'i e ngaahi me'a ko iá kātaki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: 'Oku, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e hā e kovi hono 'ohake fakatātā ko ení. Ko e 'ai pē ke me'a e Falé ki he tu'unga ma'olunga 'oku fili 'aki e kau ngāue ...

'Eiki Palēmia: Na'e Fakamaau Lahi ko e 'eke atu Sea, 'ai ai leva ke mahino. Na'e Fakamaau Lahi 'a e tokotaha ko eni 'aneafi? Na'e Fakamaau Lahi Fakafofonga?

'Uhilamoelangi Fasi: Ko e Fakamaau ko ē 'a ...

'Eiki Palēmia: Na'e Fakamaau Lahi? Tali mai pē 'e koe kapau 'oku 'ikai ke ke fie talí, loto lelei pē au, ko e 'uhingá ka tau 'unu atu ā Sea. Na'e Fakamaau Lahi 'a e tokotaha ko ia na'a tau talanoa 'aneafi?

'Uhilamoelangi Fasi: Na'a tau me'a kotoa pē ki he'ene ...

'Eiki Palēmia: Na'e Fakamaau Lahi?

'Uhilamoelangi Fasi: Ki he ngaahi me'a na'e 'omaí?

'Eiki Palēmia: Na'e Fakamaau Lahi?

'Uhilamoelangi Fasi: Ko u ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia. Ko e fehu'í ē Tongatapu 2 ka ko u tui kuo mea'i pē he fakatahá 'a e 'uhinga ko ena 'oku ke me'a mai 'aki ki he mafatukituki 'o e me'a kehe, 'a ē 'oku felāve'i mo e tokotaha ko eni te ne ma'u e lakangá. 'O hangē tofu pē ko e me'a ko ena na'a ke me'a mai 'akí. 'Oku 'ikai foki ke tau lave'i 'etautolu pe 'e feinga'i ke faka'ehi'ehi mei he inu kava Tongá mo e feohí, he 'ikai foki ke 'i ai ha fa'ahinga fakangatangata pehē. Ka 'oku, ko ho'o 'uhingá Tongatapu 2 'a e mahu'inga e fakavahenga'í he 'oku 'i ai e ngaahi me'a pehē 'e ngalingali 'e felāve'i?

'Uhilamoelangi Fasi: Ko ia 'Eiki Sea. Ko e, ko e ngaahi me'a foki ia 'oku faka'amu ki he tokotaha ko eni he 'oku pau ke ne hanga 'e ia 'o tukuange atu e ngaahi, ngaahi me'a na'e anga ki ai he'ene mo'uí kae lava 'o fakahoko fakalelei hono fatongia. 'Oku tau 'osi ...

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki pē, ki'i kole pē au ki he Fakafofonga ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: Pe te ne tali ke ki’i fakama’ala’ala mai pē ko e ‘uhingá ke lave’i atu he me’á kātaki Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu ki he Hou’eiki e Komiti Kakató pea talamonū atu ki he fatongia mamafa kuo ke fua he pongipongí ní.

‘Io ko e ki’i kole pē ‘a’aku ia ki he, ko e ‘uhingá pē ke ‘omai e feme’a’akí Sea ki he mo’oni, ki he ngaahi, ki he kātaki pē ngaue’aki lea faka-Pilitāniá ki he me’a ko ē ki he *reality* pe ko e mo’oni’i me’a ko eni ko ē. He ‘oku mahino ko e tu’u ko ē he taimi ni foki hangē ko ē ko e, mahino ‘aupito ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 2 ki he ngaahi tu’unga. Ka ko hono mo’oní foki, ki’i fonua si’isi’i ‘a Tongá ni. ‘Osi mea’i pē he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki e Fale Aleá ‘a e kau Tonga ‘oku nau ‘osi, ‘oku nau lēvolo pe ‘oku nau *qualify* ki he tu’unga ko eni ‘o e Fakamaau Lahí mo e ngaahi ngāue ki he me’a ko iá. Ki’i fonua si’isi’i eni pea mahalo pe ‘oku toko ua pe toko tolu. Pea mahino leva pea toe ‘alu atu ki he lēvolo hake ‘o hangē pē ko e poini ko ē ‘oku ‘ohake ka tau toe ‘alu pē ke ma’u e lelei tahá ka ma’u mei tu’apule’anga pea ko e, ko e me’a ia ‘oku tau fiema’ú ke fakahoko lelei e fatongia ko ení.

‘A ia leva ‘oku mahino hangē ko ē ko e, ka ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ke mahino ki he Fakafofongá he ‘oku me’a mai he lelei tahá, ‘e lava ma’u mei tu’apule’anga. Pea fakatātā leva he ‘ikai ke, ko e tokotaha ko ení ‘a ia ‘oku mahino ‘aupito pe ia Sea. Pea ‘oku, ka ‘oku mahino leva ko ‘etau kakai eni ‘a Tongá ní, mahino ‘osi mea’i pē he Feitu’u na ‘a e fa’ahinga ko ē te nau, nau fe’unga mo taau mo e me’a ko ē ‘oku ‘omai he laó. Nau a’u ki he tu’unga Fakamaau mo e ngaahi ta’u ngāue mo e me’a ko iá. ‘Osi mahino ‘oku tau ‘osi ‘ilo kātoa ‘etautolu ‘a e kakai ‘i Tongá ni ‘oku nau, ‘a e ki’i fo’i kakai tokosi’i ko iá, pea ‘oku mahino leva toe fā’atā ange ‘a tu’apule’anga. Ka ‘oku ‘osi mahino e lēvolo ia ‘a tu’apule’angá ‘i he vahé pea kapau ‘oku tuku mavahe, tau feinga tautolu ki he lelei tahá pea ko e hā pē vāhenga ‘oku fiema’ú.

Ka ‘oku ‘osi mahino ia ‘i he tu’unga, ka ha’u ha taha ia ko e lelei tahá mei tu’apule’angá, 500,000 ia ko e lefu ia. ‘E ha’u ia he lau miliona kapau te tau, ka ‘oku hangē ko e laú tuku e, kapau ‘oku ma’u e lelei tahá pea totongi pē ia ‘oku sai pē ia. Ka ko u ‘ai pē au ke fakatātā e Fakafofongá tau, he ‘oku ma’u ki hē pea ka ma’u mai e lelei tahá mei tu’apule’angá. ‘Ikai ha pālangi ia ‘e ha’u ‘o ‘alu ‘o kava Tonga pe toe ‘alu ‘o, pea ‘oku ke mea’i lelei pē ‘Eiki Sea, ‘oku tau, ‘uhingá ‘oku ‘i ai e ngaahi feohi’anga ‘oku tau feohi ai mo e kau Fakamaau Lahí. Pea ko e kakai ko iá hangē pē ko ē ‘oku me’a mai e Fakafofongá. Ka hū ange ‘oku ke mea’i pē, ka hū ange, ‘oku ‘ikai ke fu’u feohi ia ki ha taha. ‘Oku hū ange pe ia ke ‘ai ‘ene me’a ‘oku ‘ai pea tu’u pē pea taimi si’i pea ki’i lau houa pē pea foki. ‘A ia ko e natula pē ia ‘o e kakai ko ení.

Ko ‘ene a’u e kakai ko ení ki he lēvolo ko ē, nau ‘osi fakanatula pē ‘enau ‘ilo ‘enautolu e ngaahi me’a ko iá, ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘omai he Fakafofongá pea mo e, ‘o fakatatau ki he lakanga mafatukituki ko ē ‘oku nau ‘i aí. Ko e ngaahi me’a pē ia ‘oku ‘osi ‘ilo pe ia he kakai ko iá ‘a ia hangē ko ē ‘oku me’a mai he Fakafofongá. Kae kehe ka ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia ki he Fakafofongá ke toe fakama’ala’ala mai pē he ‘oku lave ki hē ka ha’u mei tu’apule’anga, ‘a ia ko e meimei ko e lelei taha ia. ‘Oku tau ‘ilo ‘etautolu ‘a e kakai ko ē he fonuá ni ‘oku me’a pea mo e ngaahi ta’u motu’a ‘oku nau ‘i ai. Pea ka ko e lelei tahá ia ‘a ia te tau sio tautolu ki aí ko e ha’u mei tu’apule’anga pea ‘oku pau ko e ki’i 500,000 kilú ia Tongá ia he ‘ikai ke ha’u ha taha ia mei tu’apule’anga ai ‘i he kau lelei taha ‘oku tau fiema’ú. ‘E ha’u ia he miliona fiha Sea. ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Lord Tu’iha’angana: ... ka ‘oku sai pē ia kapau ‘oku totongi ka ko e lelei taha ia, ka ko ‘eku

‘ai pē ‘e au ke fakatātā ‘Eiki Sea, ‘a e Fakafofonga, mahino pē ia, he kapau te tau ma’u ‘etautolu ‘a e lelei tahā ia ‘oku ‘ikai ko ha tama ia ‘oku ‘alu ‘o kavatonga pē ‘alu ‘o ha, ka ko ‘etau, ko ko ‘eku kole pē ‘aku ia ki he Fakafofonga kātaki ki he anga ko ē ‘emau ki’i fakama’ala’ala mai mo e anga ko ē ‘etau fakatātā ke tau fakatātā pē ofi he ngaahi me’a mo’oni, tau ‘osi ‘ilo pē me’a ‘i Tonga ni, toki mahino ‘e hoko atu ki tu’apule’anga. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘oku ou tui ko ‘etau taimi eni kuo lava ‘a e houa pongipongi, pea ‘oku ou faka’amu ange pē mu’a kuo u ‘amanaki kau Fakafofonga kuo mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘uhinga kuo tuku mai ai ‘e he Pule’anga ‘a e Lao Fakatonutonu ko eni. Pea ‘oku ou ‘amanaki pē tau me’a mai mei he ki’i mālōlō taimi nounou ko eni kuo lava ke fai ha’amou faitu’utu’uni, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu’i he ma’u faingamālie. Ko e tomu’a fakamolemole pē ki he Fakafofonga fika 2 kapau na’e fu’u ‘ikai ke mau ‘oatu ha ngaahi ‘uhinga ‘o, ke mahino ange ai. Ko e ki’i kole atu pē eni ia ke ‘oatu ke kau ‘i he fakakaukau ‘a e kau Fakafofonga ‘i he’etau ki’i *break*. Ko e ‘uhinga ko ē ‘o e liliu e 2, ‘o kapau ‘oku tau holoki ‘a e *requirement* ko ē ki he tu’unga ‘o e *anticorruption*, pau leva ke tau to’o mo tau hanga pē ‘o talaange ‘oku pau pē ke vahe faka-Fakamaau Lahi ka ‘e ‘ave ki he *remuneration authority*, ke nau hanga ‘o fua tautau mai ko e ha ‘a e vāhenga ‘oku ‘ave ki ai. ‘Oku ‘i ai pē *independents* ai mo ‘ai pē fua tautau ko e hā ‘a e me’a ‘oku taau pea mo e tokotaha ko eni. Ko ia pē Sea ko e ‘ai pē ke tokoni pē ki he fakakaukau ‘a e Hou’eiki ‘i he’enau mālōlō atu. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Tau ki’i *break* ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1135-1145

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea Le’ole’o ‘o e Komiti Kakato. (*Hon. Tevita Fatafehi Puloka*)

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. ‘Oku ou tui pē ‘oku kamata ke mahino ‘aupito ange ‘a e me’a kuo fai ki ai ‘a e feme’a’aki fekau’aki mo e kupu’i lao ko eni kuo fai mai hono liliu mei he Pule’anga. Pea ‘oku kei hoko atu pē te u kei tuku atu pē ha faingamālie ke kei hoko atu ha feme’a’aki ‘i he vaha’a taimi atu ko eni.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ki’i fakahoha’a atu mu’a.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō. Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea fakatatau pē ki he ‘ū feme’a’aki ko ē kuo fai ‘i he Fale ni, ko e fokotu’u atu fēfē kapau ‘e tu’u pē ‘a e fo’i kupu ‘uluaki ko ē ‘o e fakatonutonu ‘i he Tefito’i Lao, kae fakalahi atu ‘aki ‘a e fakatonutonu fo’ou ko ē ‘o fakalahi pē ki ai ke tu’u ‘atā pē ko fē pē ha me’a ko ē ‘e lava ‘o ma’u.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Kātaki ‘o toe fakahoko mai angé. Ka, kimu’a pē ai Hou’eiki ko e kole pē ‘oku kei ‘atā pē ke ki’i fakama’ama’a ange pē ‘a hotau teunga ‘o makatu’unga ‘i he natula ‘o e ‘ea. Hoko atu ‘Eiki Minisitā Lao.

Fokotu'u fakatonutonu mei he Pule'anga ki he Tefito'i Lao

'Eiki Minisitā Lao: Ke tuku pē 'i he tu'unga ko ia ko ē 'o e Tefito'i Lao 'i he tu'unga 'o hangē ha Fakamaau'anga, ki he tu'unga Fakamaau Lahi, kae tātaki atu ai mo e fakatonutonu ko eni koe'uhi ke 'atā pē 'i he ongo tafa'aki fakatou'osi ke ngāue, ke ala ngāue'aki 'Eiki Sea, kae 'oua 'e fakangatangata ki he lēvolo ko ē Fakamaau Lahi, pē ko e fakatonutonu ko eni na'e fokotu'u atu. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'aupito, ko e toe fokotu'u ē 'oku toe 'omai pē ia mei he Pule'angā Hou'eiki ke mou me'a ki ai, kapau te mou, ke mou me'a ki he tēpile 'a ia ko e kupu 5, ko e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e Komisiona. Ko e me'a foki ko eni ko ē na'e 'uhinga ki ai ko eni 'a ē na'e liliu ai 'a e kupu'i lao 'o fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a eni 'oku 'asi 'i he (1) si'isi'i.

'Oku malava ke fokotu'u ha taha ko ha Komisiona pē ke ngāue 'i he lakanga ko ia tukukehe, 'oku ne ma'u 'a e tu'unga poto mo e taukei ke fokotu'u ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi. 'A ia 'Eiki Minisitā ko ho'o 'uhingā ke kei tu'u pē ia?

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea pea tātaki atu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he ngata'anga ko ia.

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu pē, 'a ia ko ho'o 'uhinga ke tātaki atu pē, **ko ha tokotaha loea 'oku 'ova 'i he ta'u 15 'ene ngāue,** 'a ia 'e lava pē 'o *qualify* ha Fakamaau, pē ko ha taha 'oku loea 'ova 'i he ta'u 'e 15, 'a ia ko e *broaden* pē ke fakalahi ange 'a kinautolu 'e ala lava 'o hoko ko e Komisiona. Ko ia pē ia, ko e 'uhinga pē eni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia e Pule'anga 'e feinga ke mau tukuhifo pē ko e ha, ko e 'uhinga pē eni ia kae lava 'o *operational*, lava 'o ngāue ka tau hoko atu ā 'o fokotu'u 'a e sino ko eni ko e ta'u eni 'e 15 'ene tu'u 'a e fo'i lao 'oku te'eki ai pē ke fakahoko, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki 'oku ou tui 'oku mou mea'i 'a e toe fakatonutonu ko eni 'oku toki 'omai ko eni, kuo me'a mai 'aki 'e he Pule'anga ē. Ko hono fakalea eni ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he Kalake, **'oku 'ikai malava ke fokotu'u ha taha ko ha Komisiona, pē ke ngāue 'i he lakanga ko ia tukukehe kapau 'oku ne ma'u 'a e tu'unga poto, mo e taukei ke fokotu'u ko ha Fakamaau 'o e Fakamaau'anga Lahi.** Pea ko e tātaki eni, pē kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga pē 'i ha fonua 'o e Kominiueli ki he vaha'a taimi 'oku laka hake 'i he ta'u 'e 15.

Ko e fokotu'u eni kuo 'omai mei he Pule'anga, fai'aki, 'omai ki ai ha feme'a'aki, Tongatapu 2.

Tui 'ikai ha kehekehe ia he feinga ke fakangatangata ni'ihiki ke tohi ki he lakanga Komisiona

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato.

Sea ko e fo'i tātaki ia ko ena 'oku 'ikai pē ke toe kehekehe ia mo e fo'i fokotu'u fo'ou, he koe'uhi ko e feinga atu foki ko eni ke fakangatangata ko hono toe tātaki ko ē 'oku tatau pē ia mo e fo'i tu'u mai ko ē 'a e fo'i fakatonutonu na'e 'omai. Ko 'etau feinga foki ke fakangatangata pē 'a e fa'ahinga 'oku nau lava 'o tohi ki heni. Ko 'ene toe tātaki ko ē 'e kei tatau pē ia pea mo e liliu.

‘Oku ou tokanga atu au Sea ki he kupu 31 ko eni ‘o e lao, kupu 31 (3) ‘oku pehē mai ai ‘oku fakamafai’i ha tohi puke ‘i he kupu ni ‘a hono puke ‘o ha taha fakamo’oni, ‘o ‘omai ia ‘i he vave taha ki he ‘ao ‘o e Komisiona, pea ke tauhi ki he taumu’a ko ia kae ‘oua ke toki tukuange ‘i ha tu’utu’uni ‘a e Komisiona pē ha Fakamaau.

‘A ia ko e fo’i kupu ko eni ‘oku tatau ai ‘a e ngāue ia ‘a e Komisiona mo e ngāue ‘a e Fakamaau hangē ko ia na’a ku lave ko ē kimu’a. Sea ko e ...

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku lava pē ‘a e Polisi Komisiona ‘o tauhi mai ha taha, kae lolotonga hono tauhi ko ia ‘e lava ‘e he Fakamaau ia ‘o tu’utu’uni atu ke tukuange, tatau tofu pē ia mo eni Fakafofonga. Tau foki ange pē mu’a ki he me’a ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’anga, ko ‘emau feinga eni ke tau fengāue’aki kau Fakafofonga, he ko e ‘uhinga na’a pehē ‘oku ‘ikai fie loto ke ha’u ha taha Fakamaau ‘o hoko ko e *Anti-Corruption Commissioner*, ko eni ‘oku mau tali kae ‘atā pē mo ha taha ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘ova ‘i he ta’u ‘e 15...

<005>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Palēmia: ...He ngāue, ko e me’a leva ia ‘anautolu ‘oku nau fili mei he kau tohi maí pē ko hai ‘oku nau pehē ‘oku fe’unga ke hoko ko e *Anti-Corruption Commissioner* ka ko e feinga eni ke tau fengāue’aki ka tau ‘unu atu ā kae fokotu’u ā e sino mahu’inga ko eni mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 2.

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea. Kapau ko ‘etau feinga ki he lelei taha ‘e fakangatangata pē lelei taha ki he lelei taha. Ko ‘etau toe hanga ko ē ‘o fakaava ki he fa’ahinga ko ē ‘oku ‘ikai ke lelei taha ‘e toe lōloa ai ‘a e ... ‘ikai ke ‘i ai hano ‘aonga ‘a’ana hono toe fakakau mai kinautolu. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u sio au ko e hā ha fo’i poini mahu’inga ki hono fakatokolahi ‘o e kau tohi lolotonga ko ia ‘oku mea’i fakapapau kuo pau ke *short list* fakatatau ki he fiema’u mo e ngaahi *criteria* ‘e tuku atu ki he me’a, ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke u tui au ki hono fakatokolahi.

‘Eiki Palēmia: Sea kapau kuo lava e Fakafofonga mau fokotu’u atu ā Pule’anga ke tau pālōti he ‘ikai pē ke tau ...ko eni mau feinga eni ke mau toka’i atu ‘a e me’a ‘oku ‘omai ‘e he kau Fakafofonga ‘oku ‘ikai pē ke tali ia pea pehē tuku atu ā ke tau pālōti.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole atu ki he Palēmia

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ki’i taimi pē Tongatapu 2. Ko ‘eku lave’i ko ho taimi ‘oku ‘ova ka ko u kei tuku atu pē au ‘a e faingamālie ko hono ‘uhinga ko e feme’a’aki.

‘Uhilamoelangi Fasi: Ko u faka’osi atu pē Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u ke tu'uma'u pe fo'i fakalea ia 'i he tefito'i lao

'Uhilamoelangi Fasi: Pea ko 'eku tokanga foki 'e tahá ki he vāhenga ke 'oua 'e hoko 'a e silini ko ha me'a ke ne fakangatangata 'etau fili 'a e tokotaha lelei taha pea ko u fokotu'u atu au Sea ke tau kei hoko atu pē 'i he fo'i tefito'i lao motu'a ko ē na'e fokotu'u mālō e ma'u faingamālie Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 2. Tongatapu 8.

Vaea Taione: Mālō e ma'u faingamālie Sea, tapu pe ki he Hou'eiki Komiti Kakato, tapu ki he Fakafofonga e Kakai. Sea ko e me'alele ko ē ko ē 'e lele he 2000 'o a'u ki he 2015 ha'u leva e me'alele ko ē he 2015 ke na lele fakataha he 'ikai ke tatau ia. 'A ia ko 'eku 'uhinga Sea fai pē *recruitment* ia he fo'i Lao tatau pea mo e *selection* ke fili 'a e lelei taha ke ha'u ki ai ke fakatatau 'o *reflect* 'a e *performance* ko ē 'oku ne fai mo e ngāue tu'utu'uni 'oku ne fai mo e vahe ko ē 'oku 'oange ki ai mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i fakahoha'a atu pē Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea 'i he'eku vakai ko ē ki he feme'a'aki e Fale ni 'oku siolalo 'a e Fale ni ki he poto'i ngāue ho fonua, ta'efe'unga 'aupito koe'uhí 'Eiki Sea 'osi fai e ngāue pehe ni he Fale ni pea 'oku mea'i pē 'e Tongatapu 5 mo e ni'ihi na'a nau 'i heni kimu'a na'e 'osi fai e ngāue ko ia fekau'aki ia mo e *trust fund* 'a e fonua ke fai hono fakatotolo'i 'e he Komiti Fili pē 'a e Fale ni. Lava ko e fatongia ko e ni'ihi ko ē ke nau fai ke nau fai fakamātoato hono fatongia 'oua te tau sio lalo ki he kakai 'o e fonua 'ikai ke tau 'ilo atu 'etautolu 'a e me'a ko ē te nau lava 'enautolu 'ikai ke tau lava. Ko ia Sea ...

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu e Tokoni Palēmia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu ē 'Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko ha siolalo eni ki he kakai e fonua, ko 'etau feinga eni ke malu'i 'a e kakai 'o e fonua ko e 'isiū ...ko u kole atu ki he Palēmia pea mo e Kapineti tukuange ke tau tālanga'i 'a e 'isiū ko eni ke tau ako pea ako ai e kaha'u, kae 'oua 'e 'ai ke fakavavevave'i fakatahamuhamu'i he ko e Fale fa'u Lao eni. Ko e Lao eni 'oku 'omai. Ko e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio lahi e Lao 'oku fa'u mei he Fale ni faingata'a'ia...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu, fakatonutonu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu ke tukuange.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Fakatonutonu

'Eiki Palēmia: Tali pē ke me'a ki lalo kae toki hoko atu 'eku fakatonutonu mālō Sea. Ko e fakatonutonu 'o kapau na'e loto 'a e Pule'anga ke fakavavevave'i na'a ne 'omai 'ene tohi

fakavavevave hangē ko e me'a 'a e Sea na'e 'ikai ke u 'ave e tohi ke fakavavevave'i ko e 'uhinga ko 'eku toka'i 'a e kau Fakafofonga.

Tui ke 'oua fakavavevave'i hono tali kae tālanga'i e Lao he Fale

Paula Piveni Piukala: Sea Fakatonutonu ki he Palēmia. Ko e fakavavevave ko ia ke *attend* ki ai 'a e Fale, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke fakavavevave'i hono tali, ko e me'a ia 'e tālanga'i.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia 'a e Sea ke ne tali pē 'ikai

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Fakafofonga me'a pē kae lava 'a e fakatonutonu ko eni 'a e 'Eiki Palēmia pea ke toki hoko atu Tongatapu 7. Ko e me'a 'oku fakahoko mai hangē ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 7 na'a ke me'a mai'aki 'o pehē 'oku fakavave'i. Ko hono 'uhinga ia 'oku ou toe tuku atu ai e taimi he ki'i vaha'a taimi atu ko eni ke kei fai e feme'a'aki he 'oku mahino e mafatukituki mo e mahu'inga 'o e Lao ko eni...

<007>

Taimi: 1150-1155

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : .. ko eni ki he fonua pea ko e me'a na'e tali ki ai e fonua he ta'u lahi. Ka 'oku tau fakamālō 'oku 'omai. Ko e me'a 'oku ou faka'amu ki ai ke tau ma'u 'a e mahino pea mou me'a mai 'aki 'a e me'a mo e koloa 'oku mou pehē ke 'inasi ai 'a e fonua kae pehē ki he Pule'anga fekau'aki mo e liliu e lao ko eni. He kuo pau ke tau pālōti. Hoko atu Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u kole pē ke tokoni fakama'ala'ala mai e *issue* ko eni. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ka hū mai ha Lao fakavavevave ki Fale ni pea fakavavevave'i hono tali. Ko e 'uhinga 'o e fakavavevave ha Lao fakavavevave ke *attend* ki ai e Fale, tuku kātoa 'a e ngaahi me'a kehe, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ke fakatahamuhamu'i mo fakavavevave'i. Ko u kole ke fakama'ala'ala mai e me'a ko ia Sea.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu ia Sea. Kapau na'e 'omai e tohi fakavavevave he 'ikai ke toe fai ha alea'i ia 'o e 'u *Regulation* mo e 'u tohi *Annual Report* ko ē. 'A ia na'e fai ia he Fale ni. Na'e 'osi pē ko ē hono tali ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea fai e alea ko ia ia hē. Kapau na'e fakavavevave ko 'etau nofo pē he fo'i taha pē ko ia kae 'oleva kuo 'osi. Ko e 'uhinga ia 'o e fakavavevave Fakafofonga.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Mālō. 'E Tongatapu 7 ko 'etau kei nofo ko eni 'i he fakatonutonu na'a ke fakahoko 'i he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao 'o pehē 'oku fai e sio lalo ki he kakai e fonua 'o makatu'unga he fakataha ko eni. Pea ko e me'a ia na'a ke malanga ai. Ka 'oku 'ikai ko e fakavavevave he ko e fakatonutonu ia na'a ke fai.

Paula Piveni Piukala : Ko ia ka na'e fakatonutonu mai foki na'e fakamalanga mai foki 'a e Palēmia ka 'oku ou loto pē au ke mahino 'oku 'ikai ke 'uhinga ka 'omai ha Lao fakavavevave pea fakavavevave ia 'o 'ikai ke toe faka'atā ke tau talanoa loloto ki ai.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Ko 'eku 'uhinga ia 'e Tongatapu 7 'oku ou tuku atu ai 'a e faingamālie he taimi ko eni.

Kole ke 'oua fakavave'i hono tali 'a e Lao

Paula Piveni Piukala : Ko ia mālō Sea ka 'oku ou fie hoko atu au 'i he *issue* ko ia Sea 'a e mahu'inga ko ia kia au 'a e 'ikai ke fakavavevave'i. Ko hono mahu'inga ko ē 'etau fa'u e lao ke malu'i tautolu, malu'i e kaha'u, malu'i mo 'etau fānau. Sea, ko e 'uhinga 'eku tokanga ki ai, he na'e toki *print* mai 'e he kau ngāue e fo'i Lao kakato. Ko 'eku 'uluaki lau hifo pē Kupu 5 Sea 'a e *Appointment* kei tu'u e fo'i lao ko eni he fa'unga motu'a 'o e Fale ni. Ko e fa'unga motu'a 'o e Fale ni kimu'a he liliu 'o e 2010 'oku kei kau ai e me'a ia 'oku ui ko e *Judicial Service Commissions* 'osi tāmata'i ia. Ka 'oku kei mata'ā'ā mai pē fo'i Lao he kupu 5 (2). Pea ko e *appointment agency* ia 'oku fai ia 'e he Tu'i 'i he 'Ene Fakataha Tokoni he'ene kei motu'a ko ē 'o e fa'unga. Ko e ngaahi me'a ia 'e Sea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa kapau te u toe huke vave ki he tēpile fika 2 ko e ngaahi hia 'oku 'uhinga ai 'a e fokotu'u 'a e *Corruption Commissioner* 'oku kau ai 'a e *bribery, black mail* ko e *election bribery* sio ko e ngaahi hia ia. Ko e ngaahi me'a ia 'oku 'ai ai ke 'omai ia ke nau tau'i. Kapau na'e tau'i pē 'e he Palēmia mo 'ene Kapineti 'a e 'u me'a ko ē 'e 'ikai ke tau toe fiema'u 'etautolu 'a e me'a ko ē. 'Oku ou fokotu'u atu Sea, 'i he mahino e 'omai e lao ko eni te'eki ke fai 'e he Minisitā Lao mo 'ene Kapineti honau fatongia ke *align* e lao ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Fakafofonga. Fakatonutonu atu Sea. Sea Fakatonutonu Fakafofonga.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē 'e Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia : 'Oua te tau kaikaila na'a pehē 'oku mo'oni ai e me'a ia 'oku hala! Ko e me'a 'oku fai e tokanga ki ai Sea, ko e kupu ko ē 'oku 'omai ai e fakatonutonu ko eni. Ko e 'uhinga pē ki he *qualification* pea mo e vāhenga. Ko e lao eni ia na'e fokotu'u ia kimu'a ko e feinga 'a e Pule'anga ko eni kae lava 'o fakahoko kae lele 'a e sino ko eni.

Paula Piveni Piukala : Fakatonutonu atu Sea he 'ikai ke lava fokotu'u he ko e *appointment* 'a e *agency* 'oku fihia kai ke fakalao ia.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tongatapu 7, ko 'eku faka'amu Hou'eiki ke foki mai mu'a 'a 'etau feme'a'aki 'i he Lao ko eni na'e fakahū mai 'o tēpile'i ki Fale Alea.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole te u lava ki'i fakakakato atu.

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato : Tongatapu 4.

Fokotu'u ke tu'u pē kupu motu'a fekau'aki mo e fili ha taha ki he Komisiona

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato Sea. Ko e kole pē eni ia ki he Pule'anga ko hono 'uhinga ko e fokotu'u na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā Lao pea pou'ou'i 'e he 'Eiki Palēmia ke tu'u 'a e kupu motu'a kae tānaki atu 'a e kupu fo'ou. 'E lava nai Sea 'e Hou'eiki Pule'anga 'o fakapapau'i 'e *priority* 'a e kupu motu'a pea kapau 'e 'ikai ke toki ma'u ai ha taha 'i he *recruit* pea toki faka'atā 'a e konga hono 2. Ko e me'a 'oku mau tokanga ki ai Sea kapau 'e 'oatu lōua pehé ni....

Taimi: 1155-1200

Mateni Tapueluelu: ... 'e tatau pē ia mo e fili pē ia 'a e fo'i kupu fo'ou 'o ta'e'aonga kupu motu'a ia pea 'oku mau kole ke fakapapau'i 'oku *priority* 'oku mamafa ia ka mautolu ko 'ene paasi pē eni ko 'ene 'alú 'a'ana ia. Pea te tau toki tu'u ai mo e kaha'u 'o sio mai ki he poini ko eni ko e fo'i poini eni na'e aofangatuku ai pea 'uhinga ia 'oku fai ai e kole atu 'oku mau tui Sea 'oku totonu ke ma'u 'e he kakai totonu.

Fehu'ia vāhenga kau Fakamaau

Pea ko 'eku fehu'i ki he Pule'anga ko e 500,000 kilu na'e fakahoko mai 'o pehē ko e vahe ia 'a e tokotaha ko eni pea lau miliona 'a e vahe 'a e kau Fakamaau tonu 'emau ma'u 'oku 400,000 pē vahe 'a e Fakamaau'anga Lahi? Ko fē miliona ko ē 'oku pehē 'e ha'u 'a e Komisiona 'o 'alu ai? Ko hono 'uhinga Sea 'oku 'ikai ke mau loto ke fakailifia'i e kakai 'aki e fu'u vahe 'oku ta'emo'oni ko e vāhenga ko ē Komisiona Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu 'oku pule'i ia he Ma'u Mafai Vāhenga 'oku pule'i ia he Ma'u Mafai Vāhenga.

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Lao ko e fakatonutonu ena pē ko e fakamaama pē?

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu, te'eki ke 'oatu mei he tēpile ia ko eni ha vahe miliona ha Fakamaau.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hoko atu.

Mateni Tapueluelu: Kapau leva 'oku pehē Sea pea 'oku mau tui ko e vāhenga 'e 'ave ki he tokotaha Komisiona 'e fakapotopoto he 'oku nofo ia he malumalu 'a e lao ki he Ma'u Mafai Vāhenga. Ko e ngaahi lakanga 'oku pule'i he Ma'u Mafai Vāhenga 'oku fika 'uluaki taha pē ai 'a e Komisiona ki hono Fakafepaki'i e Ta'efaitotonu. Pea 'oku mau, 'oku mau falala 'e fakapotopoto he 'oku tu'utu'uni he lao ko ia.

Lord Tu'ihangana: Sea ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga kātaki ke fakamahino'i pē me'a ko ia he 'oku mahino 'a e lau hake ko ē fika pea na'a tau, ke me'a mai e Pule'anga ko e hā 'a e mahino 'a e vāhenga ko eni ko ē 'o e kau Tu'i Fakamaau Lahi mo e Fakamaau Lahi ko ē he ko e mahino ko e 400,000 ko ē ka 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi 'oku 'i ai e ngaahi fie tokoni mei mahalo mei 'Aositelēlia mo Nu'usila 'o *top up* e ka ko e hā e fika totonu he 'oku mahino 'oku ke, kapau ko ia kapau ko e me'a ta ko ia pē ka 'oku ma'ú 'oku toe lahi ange ko e 'inasi ko e me'a ia 'oku totongi 'e he Pule'anga Tonga ka 'oku mahino 'oku 'i ai mo e, mo e ngaahi me'a 'oku totongi mai mei he Pule'anga kehe ki he vahe 'a e kau Tu'i Fakamaau Lahi ko e 'ai pē ke fakama'ala'ala pea kapau ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko ho faka'amu ke fakahā mai e vāhenga ko ena?

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e ...

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai he 'e lava pē 'o talamai he ...

'Eiki Minisitā Lao: Kātaki ko e me'a mavahe ia mei he'etau 'asenita ko 'etau 'asenita ko 'etau fakatonutonu lao tukuange e vāhenga 'a e kau Fakamaau 'oku 'ikai ke tau kau ai he 'oku 'i ai e aleapau ia 'oku nau fakamo'oni ai mo e Pule'anga ai 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō, Minisitā Lao 'io 'oku ou tali 'e au 'a e fakatonutonu ko ē 'oku 'ikai foki ko ha'atau talanoa vāhenga, 'oku 'osi fu'u mahino pē me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'anga he laó 'e 'ave 'a e fakavāhenga ki he mafai fakavāhenga.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'e Sea kātaki fakamolemole 'oku ou tui au ki he me'a ko ē na'e 'omai 'e Tongatapu 4 'o kapau 'e mahino ia 'e 'ave ia ki he *Remuneration Authority* ke nau fua tautau mai ai. 'A ia ko e toe pē eni e fo'i kupu 'uluakī pē te tau faka'atā manatu'i e taimi 'e ni'ihī 'e kau Fakafofonga 'e lava pē ha taha ia 'o Fakamaau ka 'oku te'eki ke toe hoko ia ko ha *practitioner* 'i he ngaahi ta'u kimui ni mai he 'e ala *disqualify* leva ai. Kapau leva 'e 'ave lōua ia 'e lava leva ha taha na'e loea pē 'o hū mai pea 'e lava pē ha taha na'e Fakamaau pē na'e 'ikai ke Loea kimui ni mai 'o toe hū mai. Pea toki me'a leva ia 'a nautolu 'oku nau fili ke nau fua tautau ko hai 'oku fe'unga mo e ngāue pea tuku pē ngāue ia ko ē ke fua tautau 'o e, 'a e vāhenga ki he sino ko eni na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu 4 kae tuku mu'a ke 'oatu 'a e *qualification for appointment* 'a e *Commissioner* ko ē 'i 'Aositelēlia 'a ia 'oku pehē mai he kupu 3 *a person* kātaki pē Sea ka u 'oatu pē he lea fakapapālangi.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Palēmia: *A person must not be appointed as the Commissioner unless the person is a retired Judge of a Federal Court or Court of a state or territory. Or is enrolled as a legal practitioner however describe of a Federal Court or Supreme Court of a state or territory and has been enrolled for at least five years.* Ta'u 'e nima pē nautolu, 15 tautolu ko e me'a eni mei 'Aositelēlia eni Sea ko e 'oatu pē ke mou fua tautau kātaki 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ke fakasi'isi'i e fanga ...

Mateni Tapueluelu: Ki'i fehu'i atu ai pe Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia 'a e fakamaama mai 'a e kau tama 'oku 'i ai pē e ki'i me'a 'e taha pē kātaki mu'a 'oku faka'amu ange mu'a ke 'i he ke ki'i fakamahino'i mai angé fakamolemole 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā Lao. Ko e tokotaha ko eni 'oku mou hanga 'o 'ave ki ai e mafai 'o e ngāue fakaloea 'i he ta'u 'e 15 'oku 'ikai ke u fu'u fakapapau'i pē 'oku 'asi homou kupu'i lao ko ha tokotaha 'oku kei ma'u 'ene *practice* ko ē mei he *law society* pē ko ha taha ia na'e 'osi ngāue he ta'u 'e 15 pea tuku ia pea fai atu 'e ia hūfanga he fakatapu ha me'a kehe pea tohi mai ia ki he lakanga ...

'Eiki Palēmia: 'A ia ko 'eku 'uhinga ki ai Sea he 'oku 'i ai e kau Fakamaau ia 'oku nau mālōlō 'oku 'ikai ke nau toe *practice* nautolu e laó 'a ia ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

‘Eiki Palēmia: .. te nau *qualify* pe nautolu. Ka ‘e toe ‘ikai ke ta’ofi ai ha taha na’e lolotonga *practice* ‘ova he ta’u ‘e 15. Hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 8 ‘e tonu leva ke ‘omai e tokotaha ko ē ‘e hū maí pē ko Sione pē ko Mele pe ko hai pea fua tautau leva ‘e he *Remuneration Authority* ‘a e tu’unga vāhenga ‘oku tonu ke ‘oange ki aí, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Kōmiti Kakato: ‘Eua Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua

Fokotu’u ki ha kupu makehe he Lao ki ha ni’ihi mei he ngaahi fonua mēmipa he Kominiueli ke tohi ki he lakanga

Lord Nuku: Tapu atu ki he ‘Eiki Seá, Tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakató, ‘Eiki Sea ko e fakahoha’a ko ē motu’á ni ‘oku fakahoha’a pē ‘i he fo’i kongá ko ena ‘oku fakatonutónú ‘a e ‘uluakí. ‘Oku malava ke fokotu’u ha taha, ko hono tānakí ‘i Tongá ni pe ko ha fonua Kominiueli.

Ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai e motu’á ni Hou’eiki Pule’anga ‘oku ou fakafehu’ia hono toe tānaki ko ē Kominiuelí. ‘Oku tonu ke ‘i ai ha fo’i *clause* kehe ia ki ai, koe’uhí ka tau lava ke tau ngāue’aki hotau kakaí. He ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní, ko e tu’u ko ē Kominiuelí ko ‘etau ‘alu ko ē ko e ki he tu’unga ko ē ki he tohi fakalukufua fakamāmani lahi. ‘Osi hoko e ‘ū me’a ia ko eni ‘i Tongá ni, ‘oku ‘ikai ha faingamālie ia hotau kakaí. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e kakaí ‘oku nau ‘osi malava ia ‘enautolu ke fai e ngaahi fatongia ko ení. He ko ena ‘oku ‘osi ‘i ai ‘etau Fakamaau Lahi, Fakamaau Lahi Tonga. Na’e ‘ikai ke tau fakafalala tautolu ia ke fakahoko e ngaahi fatongia ko íá.

Kole ki he Pule’anga ke fakamu’omu’a hono fili hotau kakai ki he lakanga Komisiona

Pea ko ‘eku kole pe ‘aku ia ki he Hou’eiki Pule’angá ‘oku tau nofo kitautolu ‘o talanoa ki he vāhenga hē. Kapau te tau fakahoa vāhenga tautolu ki he 500,000 mo e mole ko ē ‘a e Pule’angá ‘i he faihalá, ‘oku lau miliona ē kae 500,000 ē. Pea ‘oku ta’e’onga leva ‘etau talanoa tautolu ki he lahi ko ē vāhengá. Ko ‘ene ngāue ‘a’ana ia te ne malu’i ‘e ia e pa’anga lahi faka’uli’ulia ma’á e fonuá. Pea ko e 500,000 ia ‘oku ‘ikai ko ha silini ia ‘oku lahi ki ha taha ke ne hanga ‘o malu’i e pa’anga e fonuá.

‘I he tu’unga ‘oku ‘i ai ko ē ko ē anga ‘etau fakalele e Pule’angá he ‘aho ní. ‘Oku ‘ikai ke tau pehē ‘etautolu ia ‘oku hala ha taha. Ka ke malu’i ‘a e mole, he ‘oku ‘asi ko ē ‘i he lao ko ení. Ka mahamahalo ‘a e tokotaha Komisioná te ne lava ‘o faitu’utu’uni. Kapau ‘oku ‘i ai ha faihala ‘oku hoko ‘i ha Potungāue ‘a e Pule’angá pe ko ha fa’ahinga taha pē, ‘a ia ‘oku mahu’inga ‘aupito.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou mahu’inga’ia ko ē hení ‘osi hoko e me’a ko eni he Potungāue Polísí. Ta’u eni ‘e 10 tupu, ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē na’e ‘i ai ‘a Samiu, ‘a e Hou’eiki Minisitā. Ko e taimí ni ko e ‘Eiki Palēmiá ko ia ‘oku ‘i he tu’unga ko íá. Ta’u eni ‘e 10 tupu ko e Fakafofonga fika 4 na’e ‘i he ‘Eiki Minisitā Polísí. Kapau ‘e ‘eke kia nautolu pe ko e hā e fakalalakala ko ē Potungāue koe’uhí hono ‘omai ko ē kau mulí.

‘Oku faingata’a ke tau hanga ‘o fai ha feme’a’aki heni ke fakatatau, ka koe talu eni ia meí he

Komisiona Polisi Tonga fakamuimuí ‘o a’u mai ki he ‘ahó ni. ‘Oku ‘ikai ke toe ma’u e faingamālie ko ia ‘e he kau Tongá. Pea ‘oku ‘uhinga pehē anga ko ē ‘eku fakakaukau ‘oku ‘ikai ke u tokanga au ki he vahé, ‘osi fe’unga pē e vahé ia. He ko e ‘uhinga foki hono fokotu’u ko eni e tau’i ‘a e faihalá ko e lahi faufaua e mole ‘a e Pule’angá. Mama e ngaahi feitu’u kehekehe ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai foki ha sino ke ne lava ‘o fai e ngāue ko ení. He ‘oku mahino pe *Ombudsman* ia ko e me’a pe ‘anautolu ‘oku faí ko e fakatotolo pe ia. Pea toki tuku mai, ‘a ia ‘oku na meimei natula tatau.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e ‘uhingá, ‘e makatu’unga pe pe hono filí ka ko ‘eku sio ko ē ki hono fakalahi ko ē ‘o e laó ke hoko ko e Fakamaau’anga Lahi, ‘Eiki Minisitā Lao ‘i Tongá ni pea *full stop* ai. Ko e kongá ko ē pē ki ha fonua Kominiueli ‘oku ou fakakaukau ai kapau ‘e toe ‘ai pe ha fo’i *clause* ‘e taha. He ‘oku pehē pe ‘a e tohi ko ē ko ē ki hono fili ko ē e ‘Eiki Komisiona Polisi. ‘Oku tohi e kau Tongá, toki ‘osi eni e ta’u ‘e 10 tupu ‘oku te’eki ai ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku: ... ke ma’u e faingamālie ia ko iá ha Tonga. Pea ko e vāhengá ‘oku ki’i vāhenga ma’olunga ange pē ‘a e kau pālangí. Koe’uhí foki he ‘oku kau mai e ngaahi pule’anga mulí, kau mai Pule’anga Nu’usilá, kau mai e Pule’anga ko eni ‘Asitelēliá, ke nau hanga ‘o ‘ohake vāhengá ki ‘olunga kae ‘atā ki he kau mulí ke nau tohi mai ki ai.

Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘a ia ‘oku, ko e anga pe ia ‘eku fakafehu’i ‘aku ia ‘e ‘Eiki Minisitā Lao, ke tali ke hoko ko ha Fakafofonga Lao ‘i Tongá ni. He ‘oku ‘i ai mo ‘etau kakai Tonga ‘oku nau ngāue he Kominiuelí mo e ‘ū me’a pehē, ka ko hono fakaava ia ke kei hokohoko atu pē hono *dominate* e kakai mulí e ‘ū lakanga ko ení. Pea ‘oku ‘ikai ke u hanga au ‘o pehē ‘oku kovi, ka kuo taimi ke ‘oange faingamālie ‘uluakí ma’a e kakai e fonuá.

Ko e, ko e kolé pe ia Hou’eiki Pule’anga ke lava ke fika ‘uluaki hotau kakaí ke fai e lakanga ko ení. He ‘oku malava pē tukukehe kapau ‘oku pehē he Falé ni ‘oku ‘ikai ke lava he kau Tongá ‘o fai e ngāué. Ko e kolé pe ia ki he Hou’eiki Pule’angá. Ko e vahé ia ko e fakahoa ko ē ‘o e vahe ia ko ení ki he ngāue ko ē te ne lava ‘o malu’i e silini ko ē ‘a e fonuá Sea, ki’i silini si’isi’i e 500,000 ia ka ko e kole pē ki he Pule’angá. Mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele ‘Euá. ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Seá mo e Hou’eiki Komiti. ‘Eiki Sea ko e fehu’i foki hono faka’atā ko ē e Komoniuelí. Me’a pe ia ‘a e Falé ni pe te ne tali pe ‘ikai, ka ko e ‘uhinga e Komoniuelí ‘Eiki Sea he ‘oku tau ngaue’aki tatau ‘a e *Common Law*. He ‘ikai ke lava ke tau tu’uaki ki ha fonua ‘oku ‘ikai ke tau ngāue fakataha ‘i he *Common Law* ke nau ō mai ‘o, ‘o *handle* e ‘ū tafa’aki fakalao ko ia ‘i he fonuá ni. Ko e ‘uhinga pē pea kapau ‘oku pehē he Falé ke to’o, me’a ia ‘a e Falé ‘Eiki Sea. Tuku atu pē ki he ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. ‘Io Fakafofonga Nōpele ‘Euá.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga pē ‘o e kolé he ‘oku malava pē ke fakangatangata pē ‘a e tohí fakalotofonua. ‘Oku ‘osi, ko e, ko e me’a ko ení ‘oku ‘osi ngaue’aki he Pule’angá ‘i he Komisiona Polisi. ‘Oku malava pē ke fakangatangata pē ‘a e tohí ke tohi fakalotofonua pē pea ‘oku toki malava pē ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘o hangē ko e fokotu’u ko ē, ko e hā ‘a e me’a ki ai ‘a e Pule’angá. Ko u loto mu’a Fakafofonga ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Euá ke fakamahino ho’o fokotu’u fakakaukau ‘oku ‘omaí. ‘Oku ke me’a ‘o pehē ke to’o ‘a e, ‘a e loea ko ē ‘oku ngaue’aki ha taha ‘i he Kominiuelí, ko ia?

Lord Nuku: Ke ngata pē ‘i Tongá ni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Kae ngata pē ‘i Tongá ni. ‘A ia ‘oku ...

Lord Nuku: Ka ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he fonua Kominiuelí ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘O makatu’unga ‘i he ‘uhinga na’a ke ‘omaí na’a ke me’a mai ‘akí ‘o pehē ke hangē ‘oku fakangatangata ‘oua omi ha me’a, ha ma’u ‘e ha kakai mei muli, kae sio pē ki he, ki he mātu’a ‘i Tongá ni? Ko e ‘uhinga ia pehē ke to’o e Kominiuelí?

Lord Nuku: Ko e ‘uhingá ‘e ‘Eiki Sea ke hoko ko e Fakafofonga Lao ‘i Tongá ni. ‘Oku ‘ikai ke tāpuni ai e Komoniuelí ia. Ko e me’a pē ia ‘a e poate ko iá pe ko fē feitu’u ko iá te nau hanga ‘o toe faka’atā mai ‘a e kupu ko ē ‘o e laó. Ko u kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā Laó pe te ne, pe ko e hā ha’ane ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io ko e, ko ‘eku ‘uhinga ...

Lord Nuku: Ko ‘eku kolé pe ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Euá. He kuo tu’u fehanga, ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ‘akí kuo ‘uhinga ia ke fakangatangata pē ā ia ‘i Tongá ni ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi malanga na’e ‘ohake ‘anenai, ‘o ‘uhinga mo e faka’amu ke kau mai ha fa’ahinga mei muli ‘i he tohi ki he lakanga ko ení.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea. Ko e ki’i ...

Lord Nuku: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘ai pē ke fehu’i atú ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: He na’e me’a mai foki ‘a e Hou’eiki Mēmipa Kakaí ‘oku nau fiema’u ha, ke ‘atā ki ha taha mei muli ko e ‘uhingá ko e felālāve’í. Ka ko eni ‘oku me’a mai ‘a e Nōpelé, ka ki he Pule’angá ia kapau ‘e to’o pe ta’eto’o, ko e me’a ia ‘e lava pē ia. Ka ko e kehe pē ke tau felotoi ‘a e Falé pe ko e hā ‘a e me’a te tau taha ki aí. ‘A ia ‘oku ‘i he Pule’angá, ‘oku mau, ‘oku sai pē mautolu Sea. Ko e kehe pē ke maau mai ‘a e fokotu’u ‘a e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ‘etau taimí kuo ofi ia he ‘osí. Ko e Fakafofonga ‘o Tongatapú ‘Eiki Nōpelé.

Lord Tu’ivakanō: Sea ko e, tapu pea mo e Feitu’u na ...

Taimi: 1210-1215

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na. Sea mahalo na'a lava pē ke *follow* 'a e me'a ko eni, 'oku faka'ofa'ofa pē 'ene tu'u pē 'a'ana ia, ka ko e me'a 'a e Pule'anga he na'e kamata 'a e me'a ko eni, koe'uhi he na'e 'osi 'i ai 'a e pa'anga ia na'e 'omai mei 'Asitelēlia ke fai'aki 'a e ngāue, pea toki me'a ia 'a e, 'ikai ke 'i ai ha taimi, pea tau toki 'omai, 'ikai leva, he te nau 'omai pea na'e 'i ai 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua ko eni te tau, 'e lava ke tau fengāue'aki, te nau ō mai nautolu 'o fakapa'anga 'a e me'a ko ia, na'e 'omai 'a e vāhenga ia pea toki *top up* pē ia 'e Tonga.

Ko e *normal* ia 'o e ngāue 'oku fakaanga'i, ka 'oku, ka ko e me'a pē 'oku 'osi ho'o taimi Sea, kae toki 'asi hake ha, ... mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Faka'osi mai ā pē ā 'a Tongatapu 5 fakamolemole.

Poupou ke fakakau kāinga Tonga ke fili ki he lakanga Komisiona

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea 'oku mahino foki ko e fō'i lao mahu'inga eni, 'a ia 'oku 'uhinga foki ko hono feinga eni ke ma'u 'a e falala'anga ko ē 'a e kakai, 'i he fakahoko ko ē 'a e fatongia 'o e fonua ni. Pea 'oku ou lave'i ko e lao ko eni *cover* kātoa ai pē, kau kātoa 'a e kau Minisitā, kau kātoa mo tautolu pea mo e ngaahi kau ngāue fakapule'anga mo nautolu kotoa pē 'oku 'i ai honau lakanga felāve'i mo e Pule'anga, a'u ai pē ki he *Public Enterprise* 'a ia ko e lao mahu'inga ia Sea.

Ka ko e konga 'e 2 'oku ou fokotu'u atu Sea. 'Uluaki koe'uhi kae lava 'o ma'u 'a e me'a ko ia, ko e konga 'uluaki foki eni ko eni kuo 'omai ko eni ki he vāhenga, pea ko eni 'oku 'i ai 'a e fokotu'u atu ko ē kapau 'e kupu, laumālie ko ē 'i he 5(1), pea tānaki atu pē ki ai ko eni 'a e toe fakalōloa koe'uhi ke fakatokolahi'i ange 'a kinautolu 'oku na u lava 'o tohi mai ki he lakanga ko eni, 'o fakakau ko ē ki he ta'u 'e 15. Pea 'oku mahino foki 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mai ki he kau Tonga pē foki, ka 'oku mahino, ka 'oku mahino pē foki 'e fai 'a e fili ko ē me'a te nau fakalukufua kātoa, kae mahalo ko hono sai ko ē fakalukufua koe'uhi ko e filí foki ia 'oku toki fai ia 'e he sino Fakataha Tokoni. Ka ko e 'atā ko ē 'a e kakai ke nau tohi mai 'oku 'i ai pē foki mo 'etau si'i kakai Tonga 'oku nau ngāue 'i muli kuo nau *citizen* muli, 'oku 'ikai ke nau *practice* heni.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu angé 'a e me'a, ko fē mafai 'i he Fakataha Tokoni, kupu fiha ia, 'oku ne hanga 'o fakamafai'i 'a e Fakataha Tokoni ke ne fai 'a e *appointment* ko eni. Ko e Konisitūtone kupu 50, ko e fale'i pē 'Ene 'Afio. 'Oku ou 'uhinga ke ke fakatokanga'i ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'E Tongatapu 7 'oku ou tui 'e toe tataki 'a e fehu'i ia ko ena ka kuo 'osi 'etau taimi, ka na'a ku faka'amu pē faka'osi 'a e malanga ko ē kae toki...

'Aisake Eke: Ko 'eku lave, ko e tali fakahangatonu pē ia ki he fehu'i ko eni. Ko e kupu 5 (1), 'o e Tefito'i Lao, 'asi ia ai 'oku 'ai 'a e Fakataha Tokoni ke ne fai 'a e fakanofa 'a e lakanga ko eni. Ko e lao ia.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku mafai koā mei fē 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai pehē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki Komiti ...

'Aisake Eke: Kaekehe, ka u lave atu ai pē, 'e hā te tau foki mai ā. 'Io ka u faka'osi atu ai pē, 'io 'a ia ko e, ka 'oku mo'oni ia, he ko e taha ia 'o e kongā 2 te u toki lave ki ai 'eku fokotu'u, koe'uhi 'a ia ko e kongā 'uluaki ia 'oku ou tui 'oku ou pou pou pē, mo'oni pē Nōpele, 'oku ou pehē ke faka'ata pē, ko e Tonga mo ha taha pē 'o kau ai mo hotau fa'ahinga, koe'uhi kae fili 'a e kakai lelei, tau tui pē ko e kakai fakapotopoto te nau fai, pea 'oku ou tui 'oku 'atā 'a e taha kotoa, ka 'oku mahino pē he'enau fili pē te nau fili pē ha motu'a Tonga, ka 'oku 'atā, pea mo lahi 'a e taukei ko ē te nau 'omai Sea.

Ka 'oku ou foki hifo au ki heni, koe'uhi ko 'eku, 'oku ou fokotu'u atu ke toe kau mo ia 'a e ngaahi me'a ko eni ke fakatonutonu 'a e lao lolotonga, Tefito'i Lao, he koe'uhi ko e tu'u ko ē Tefito'i Lao, 'oku fepakipaki pea 'oku 'ikai ke tataua ia mo 'etau fokotu'utu'u ko ē ki he tau'atāina ko ē 'a e sino ko eni, ka 'oku ou lave au ki heni, koe'uhi ko e kupu 5(1), 'a ia ko e kupu si'i ko ia, 'a ia 'oku 'asi foki ko e mafai ia 'oku fai ia mei he Fakataha Tokoni, ka 'oku mo'oni pē foki 'a e poini ia ko ē 'oku 'ohake 'e he fika 7, kuo tau liliu pē foki tautolu ia mei ai. 'A ia 'oku ou pehē 'e lava ke tau liliu ai pē mo ia heni, kupu ko ia.

Ko hono ua, ko e taimi ko ē kapau 'oku fakafisi ha taha 'a e tu'unga ko eni, 'i he 6 ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Kole atu ongo Fakafofonga Tongatapu 5, kuo 'osi 'etau taimi ...

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Foki 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea, me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea)

'Eiki Sea: Toloī 'a e Fale ki he 2.

(Na'e toloī 'a e Fale Alea ki he 2)

<005>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai e Sea Le'ole'o Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki 'e hoko atu pē 'etau fakataha e komiti 'a ia ko e malanga fakamalanga 'a Tongatapu Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 5 na'e kamata pē pea ngata mei ai 'a e fakataha pea ko u tuku atu au 'a e faingamālie ko ia ki Tongatapu 5 ke hoko atu 'ene malanga mālō.

'Aisake Eke: Mālō Sea tapu ki he 'Eiki Sea Komiti Kakato pehē ki he Hou'eiki e Komiti Kakato kae fai e ki'i lave ko eni Sea. Na'a ku lave pē 'anenai ki'i kongā 'e ua 'oku fai ki ai 'a

e fakahoha'a. Konga 'uluaki eni 'a eni ko e fakatonutonu ko eni 'oku fokotu'u mai he Pule'anga felāve'i pea mo e ni'ihi ko ē 'oku nau ala malava ke nau tohi ki he fatongia pea mo hono ua foki mahino mo e vāhenga ke foki ia ki he vāhenga ko ē 'oku ma'u'anga mafai ma'u mafai ko eni ko ē ki he vāhenga.

Tokanga ke fakalelei'i kupu 5(1) & kupu 5(2) 'i he Tefito'i Lao & fa'unga e Lao

'A ia ko e me'a ko ē na'e 'osi 'ohake 'a e ngaahi fakakaukau ki he tafa'aki ko ia ka 'oku, ka ko e konga hono ua. Ko e lave ko eni ki he, ke toe fai 'a e ngaahi kupu ia 'i he Lao Tefito'i Lao 'oku fiema'u ia ke liliu, ko e fo'i lao motu'a foki eni ia 'a e 2007. Fai e liliu ia he 2010 kehe 'aupito e ngaahi me'a ia, pea ko e konga ua ia ko ē 'oku 'i ai 'a e fokotu'u atu Sea ke toe fai e sio ia ki he, ka ko e fokotu'u ke fai, ko e ngaahi kupu eni ia ke toe fai hono fakalelei'i he ko e faingamālie eni ia ke tau 'ai fakalelei ai leva 'a e *structure* ko ē mo e fa'unga e fo'i lao koe'uhí kae lava lelei.

Pea ko e ngaahi kupu eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga, kupu 5(1) si'i ko ē Tefito'i Lao. 'A ia ko e kupu si'i ko ē Tefito'i Lao 'oku 'asi ia ai ko e Fakataha Tokoni te ne fai ko ē hono fakanofu ko ē hono *appoint* 'a e lakanga ko eni 'Eiki Sea. Ka 'oku mahino foki ko e 2007...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Aisake Eke : ... ko e sino ia ko eni, ko ia na'a ne fai 'a e tu'utu'uni ngāue ko ē *Executive* ko ē 'o e 'aho ko ia, liliu foki ia he taimi ni. Kuo ma'u 'e he *Executive* ia 'a e, 'a e kongā ko ia Sea 'a ia 'oku fai ai ko ē 'a e kongā ko ia.

Pea mo e ua, ko e founga ko ē te nau fai ko ē 'a e ngāue ko eni ki he *Judicial Services Commission* 'oku ai 'a e ngaahi liliu ia na'e fai mai he ngaahi, ki he kupu ko ia te ne fai 'a e me'a ko eni. 'A ia ko e kupu 5(1), 'a ia ko e kupu 5(1) mo e kupu 5(2) ke toe fai 'a e toe vakai mo ia ki ai Sea. Hoko ki ai 'alu hifo ki he kupu ko eni 5 'alu ki he *schedule*. Pea ko e tēpile ko eni ko ē ko eni, tēpile taha ko eni 'o e Tefito'i Lao ko eni 'a ia 'oku 'i ai 'a e liliu ia ko eni 'oku 'omai ko eni he tu'unga vāhenga.

Tokanga ke liliu kupu ki hono fakanofu ha Le'ole'o 'o e Komisiona

'Oku 'asi 'i ai ko e kupu ko ē ki hono fakanofu ko ē ha Le'ole'o 'a ia ko e kupu 'a ia ko e *schedule* ko e tēpile 1 kupu 2, kupu 2(1). 'Oku 'asi ia 'i ai ka 'ohovale ange pē 'oku puke 'oku 'ikai ke lava 'a e *Commissioner* 'o ngāue 'oku ma'u 'a e mafai ia ko ia 'e he Kapineti, ke ne hanga 'o fokotu'u ko hai 'e 'alu hake ki he lakanga ko ia Sea. Pea 'ikai, 'a ia ko 'ene, 'a ia ko e kongā 'e taha ke toe fai ha sio ke fakafoki he koe'uhi ko e sino ko ē 'oku tau pehē ke tau'atāina ke ne fai ko ē hono fakanofu 'o e lakanga ko eni, tonu ke ne toe ma'u pē mo e mafai kapau 'e 'i ai ha taha le'ole'o.

Ko e tu'u ia he taimi ni he Kapineti hangē ko 'etau lave ko e lao ko eni 'oku ne siofi kātoa e ngāue 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Fale Alea mo e kau 'ofisa ngāue pea 'ikai ngata ai ko e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. 'A ia 'i he'ene pehē 'oku fiema'u ai ko ē 'a e lao ko eni ke tau'atāina mama'o 'aupito 'oua 'e nofo pē 'a e pule, 'a e Pule Ua ia ke ne tokanga'i 'a e kongā.

Tokanga ke liliu mo e kupu kapau fakafisi Komisiona pea 'ave tohi fakafisi ki he Palēmia

'A ia ko e kupu ko ia 'a ia ko e 6 'a ia ko e kupu 2 'a ia ko e tēpile 1 kupu 2 mo e kupu 2(1) 'a ia ko e 2 si'i. Pea ha'u leva ai ki he kupu ko ē 6 'a ia 'i he tēpile kupu 6 'oku mahino kapau 'e 'i ai ha taimi 'o kapau 'e, 'a ia ko e 6 'a ia ko e tepile kupu 6(1)(c). 'Oku 'asi ai kapau 'e fakafisi 'a e lakanga ko ení, 'e tohi ia ki he Palēmia ke ma'u mei ai e fakafisi. Ka ko e fatongia ko ē 'o e Fakataha Tokoni ia 'i heni kupu 6(2) si'i ko e toki to'o pē 'e he Fakataha Tokoni 'a e lakanga ko eni 'o kapau 'oku ne maumau'i ha 'ulungaanga 'oku 'asi he lao ko eni ke lava to'o ai 'a e 'ofisi kitu'a.

'A ia ko e kole ko ia he fokotu'u ko eni, tonu ke liliu mo e tēpile kupu 6(1)(c) koe'uhi, foki mo eni 'oua 'e kau 'a e Pule'anga ia ...

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i kole mu'a ke fakahā mai 'a e Feitu'u na pea mo tokoni mai 'a e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Komiti. 'E 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, ka ko e Tefito'i Lao eni 'oku lolotonga malanga mai ai e ngaahi kupu. Pea 'oku, na'a ku pehē pē 'e au ko ha ngaahi me'a ka kuo lahilahi e ngaahi me'a ia 'oku ne malanga mai ko ē ke liliu.

Kole ke toloi hono monomono ngaahi fokotu'u fakatonutonu ki he Tefito'i Lao

Ka ko 'eku kole pē 'aku te tau, ko e, 'a ia ko 'ene poini 'a ia 'oku ke fakamalanga mai he, ke toloi 'a e fakatonutonu *amend* ko eni, kae liliu 'a e 'ū, 'a e Tefito'i Lao. He ko 'eku fakatonutonu pē 'aku pē ko e hā 'a e me'a te tau 'alu ai. He ko eni te tau afe ki he Tefito'i Lao ki he ngaahi kupu ko eni 'oku me'a mai ai e Fakafofonga. Pea 'oku mahino e poini 'oku 'omai 'e he Fakafofonga 'oku ne pehē 'oku 'i ai e ngaahi, 'oku tonu ke 'i ai e ngaahi me'a ia 'i he Tefito'i Lao ke liliu kae toki 'alu. 'A ia 'oku mahino kiate au, ko 'ene 'uhinga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ke, ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ki he'etau founa ngāue he 'oku nau pehē pē ko e faka, ko e ki'i hangē ko e lau ko e ki'i fakatātā pē mei he Tefito'i Lao e me'a.

Ka ko eni ia 'e fakalau mai ngaahi liliu ia ko eni ia ko u sio atu au 'oku lahi e 'ū me'a pea 'oku mahalo ko e 'uhinga 'a e Fakafofonga ia 'oku fiema'u ia ke liliu mo e Tefito'i Lao. Ka ko e hā 'a e me'a 'a e Pule'anga mo e me'a 'a e Feitu'u na pē ko 'etau nofo he fakatonutonu he ki'i lao fakatonutonu pē ko 'etau, he 'oku 'ikai ke tatau mo 'etau Tu'utu'uni ke tau, toe atu. Ko e taimi ni ia kuo tau lele tautolu he Tefito'i Lao. Mālō.

Kole ke nofo pē he fokotu'u fakatonutonu mei he Pule'angá felāve'i mo e Tefito'i Lao

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku tokoni atu pē ai he me'a ko ia na'e me'a ki ai e Hou'eiki. Fakamālō pē he 'ohake 'e Tongatapu 5 'a e ngaahi 'uhinga pehé ni. Ko e me'a angamaheni pē ia 'a e Fale ni Sea ke tau nofo 'i he fo'i lao 'oku 'omai pē ko e fokotu'utu'u liliu 'oku 'omai. Ko e me'a ia ko ē ka toe 'i ai ha ngaahi liliu kehe liliu lahi kehe, 'oku pau ke toe 'omai ia, pau

ke ‘alu ia he ‘oku ai ‘a e *process* makehe ai ‘oku pau ke ‘ave ki he ‘Ateni Seniale, pau ke ‘ave ki he Komiti Lao kae toki fakahū mai mei ai ki Fale ni. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau pehē hake pē, *oh* tau liliu ē ...

<008>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Palēmia: ... he taimi ni. ‘Ikai Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. ‘Oku mea’i pē ia he Fakafofonga ‘a e founga ‘oku fai ‘aki ‘a ‘etau me’a ‘uhī ‘oku ‘i ai e pelepelengesi. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘e tautolu pē ko e hā ‘ene felālāve’i mo e ngaahi kupu kehe, ko e hā ‘ene felāve’i mo e Konisitūtone, ngaahi me’a kotoa ko ia ia ‘oku ‘ai eni ia ke tau faitu’utu’uni ki ai he taimi ni pē.

Kole atu Sea tau nofo mu’a ‘i he fokotu’u mai ko eni ‘a e, ‘a e liliu ko eni na’e ‘omai pē ‘oku fai ha felotoi ki ai pē ‘e fai ha liliu ai. Pea toki ‘i ai ha me’a ia pea tuku ā ai ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* ka tau toe *review* ko e me’a pē ia ‘a e Fale ni. He te mau lava mautolu ‘osi pē ko ia pea mau taimi ai kae fai ā ha *review* tu’o ua ke tau sio ki he ngaahi *issue* ‘omai ‘e Tongatapu 5. Ka ko ‘etau faai atu ai pē te tau tali ‘oku tau fiema’u e lao ni ‘e lava pē ‘o tau ngāue pē mo fakalelei’i ngāue pē mo fakalelei’i, kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau fetaliaki he ‘oku ‘osi eni e ta’u ‘e 15 pē 16 eni ka tau ngāue pē mo fakalelei’i mo ‘unu pē kimu’a mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia ko e, kuo mahino ‘aupito ko e me’a pē eni na’e tēpile’i mai ‘o ‘omai ‘a eni ko ē na’e fakatonutonu mai ‘e he Pule’anga. Mahino ‘aupito ‘a e ‘uhinga ko ena ‘oku ke ‘omai Tongatapu 5. Na’a tau tali ‘aneafi ke ‘omi hangatonu e lao ko eni ki he komiti ko eni, ‘o ‘ikai ‘ave ki he Komiti Lao ‘a e founga angamaheni totonu ko ē na’e tonu ke ngāue’aki. Ko e ngaahi me’a ko ena ‘oku ‘omai, ‘io ‘oku ‘i ai pē ‘a e poini ai mo e mo’oni ai. Ka ‘i he komiti ko ‘eni ko e Komiti Kakato eni ko e me’a eni na’e ‘omai.

Ko u tui ‘oku mālō ‘aupito hono ‘ohake ‘a e ngaahi, hangehangē ‘oku ‘i ai ha ngaahi lao ‘e ngali ‘e fepakipaki kuo toki fai hono mea’i. Mahalo na’e mei, ‘o kapau na’a tau fou pē he Komiti Laó ‘i he founga angamaheni e tu’utu’uni ‘o e Fale na’e mei lava ‘o solova atu ha palopalema ai. Ka ko e me’a eni ‘oku tēpile’i mai ‘e he Pule’anga ‘a ia te ke kei malanga pē ‘i he ‘ū me’a kehe ‘oku ‘ikai ko e me’a ia ‘oku tēpile’i mai ko eni ke tau, ke tau hanga ki ai ke fai ai ‘etau tu’utu’uni mo ha pālōti, pē te ke malanga mai ‘i he me’a ko ē na’e tu’utu’uni ‘a eni ko eni ko ē ‘oku ‘omi ko eni ‘o tau talanoa’i ko eni ‘a e lao kupu’i lao ko eni ‘oku liliu mai mei he Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: Ki’i tokoni faka’osi pē Sea. Ko u tui mahalo ‘e tokoni eni ki he Fika 5.

‘Aisake Eke: Mālō. Tapu mo e Seá, kae fai atu e lave ki he ...

Fakamahino ‘Eiki Palēmia tatau pē fakanofu Komisiona Polisí mo e Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonú

‘Eiki Palēmia: Fika 5 ‘e lava pē ke u ki’i tokoni vave atu pē, ko u tui ‘e tokoni lahi ki he fakama’ala’ala. Ko e, ko e tokoni pē ‘e taha nau, nau, me’a ko ē na’e me’a ki ai hangē ko e fakanofu ko eni ‘o e *Commissioner*. ‘Oku tatau pē ia mo e *Police Commissioner* ‘oku fakanofu he ‘Ene ‘Afio. Tatau pē mo e tokotaha ko eni ‘oku fakanofu, fokotu’u, fakanofu he ‘Ene ‘Afio.

Ka 'oku hangē ko 'etau laú tuku mu'a ia ki he tuliki ko e 'uhinga pē eni ia na'a ma'u hala 'oku, ko e tokotaha pē eni 'oku fakanofu pehe'í. 'Ikai! Ko e *Police Commissioner* 'oku me'a tatau, ka tau foki pē mu'a ki he ngaahi fokotu'u na'e 'omaí ko e 'uhinga pē hei'ilo na'a lava ia 'o tuku atu ia ka toki, kapau 'oku fiema'u 'e he kau Fakafofonga ke tau toe *review* 'a e fo'i lao, ko e *process* kehe ia mālō Sea.

'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai koe.

Tui 'oku ta'etokanga Pule'anga ke vakai'i & fakalelei'i Tefito'i Lao pea toki 'omai ki Fale Alea

'Aisake Eke: Tapu ki he Feitu'u na pea mo e, pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko u pehē au, ta'etokanga 'aupito e Pule'anga ko eni na'e tonu ke nau vakai'i e fo'i lao ko ení. Pea ko e 'uhinga ia nau kole 'e au ke 'omaí ia ki heni koe'uhí ka mau 'oatu ...

'Eiki Palēmia: Sea tuku ke fakatonutonu atu pē.

'Aisake Eke: 'A e poini he kapau na'e 'alu ki he komiti ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu eni Sea.

'Aisake Eke: Tatali ke u fakatonutonu ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni Fakafofonga.

'Aisake Eke: He koe'uhí ko e kongá ...

'Eiki Palēmia: Me'a ki lalo Fakafofonga.

'Aisake Eke: 'Io me'a mai e Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē 'e Fakafofonga.

'Aisake Eke: Me'a mai pē koe.

'Eiki Palēmia: Ko ia ko eni 'e fai atu kae 'oleva ke ke me'a hifo ki lalo.

'Aisake Eke: 'Ai mai angé ...

'Eiki Palēmia: Ke ke me'a hifo pē ka u toki, ka ko 'ene tukuaki'i ko 'emau fo'i lao eni. Sea ko e talu eni mei he 2007, Pule'anga eni 'e nima, te'eki ke toe 'i ai ha me'a 'e liliu. Ko 'emau feinga ko eni ke lava 'o lele 'a e me'a ni pea ko e 'uhinga ia e fo'i fakatonutonu 'e ua ko ē. Ka ko eni 'oku tuhu mai ia ko e kovi ia 'a e Pule'anga ko eni ko e fo'i lao mei he 2007. 'Ai fakalelei pē 'etau me'a, tuku e fetuhuaki holo ka tau feinga ke tau ngāue fakataha. Mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Komiti Kakato ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku he’eku lave he kapau na’a mautolu eni na’a mau Pule’anga eni, mau vakai’i ‘e mautolu e Tefito’i Lao mo e me’a ko ia pea mau toki ‘omai. Ko e ‘uhinga ia ko u lave ki he me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: Pule’anga eni ‘e tolu, Pule’anga eni ‘e tolu na’e kau ai e Fakafofonga ko eni, te’eki ke ai ha liliu ‘e taha.

‘Aisake Eke: Ko e me’a ko ē na’a mou fai heni na’e tonu ke mou vakai. Kaikehe, ko e palopalema heni ko e taimi ko ē nau ‘alu ai ki he kupu’i lao ‘a eni ko eni nima, toe ‘alu foki ‘o vakai’i ‘a e fa’unga ‘o ma’u ai ‘a e ngaahi me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: Na’a ke ‘i he Pule’anga ‘e tolu Fakafofonga na’a ke Minisitā ai na’e te’eki ke ‘i ai ha’o liliu ‘e taha.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Kole atu pē ‘Eiki Palēmia ke ...

‘Aisake Eke: Sea ko u manatu’i ‘e au na’e ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oua ‘e tuhu holo ‘oku ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 5 mo kātaki ‘o fou mai ho’omo fakamalanga he motu’a Sea. ‘Oua te mo feme’a’aki hangatonu pē mo ua.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i hū mai ‘o fakamokomoko’i e fo’i ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Tapu Sea, tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Ko u kole pē ki he ‘Eiki Palēmia ke tukuange pē ke tau talanoa lelei pē he ko e ...

<009>

Taimi: 1425 – 1430

Paula Piveni Piukala: ... *tone* ko ē ‘okú ne hanga ‘o hiki ki ai e *discussion* ‘e ‘alu ai pe ia ai. Ka ‘oku ou loto ke tau, ke tataki ‘etau ngāue fakataha ‘aki e maama ‘etau fakakaukaú. He ko e ‘īsiū ‘oku *raise* ‘e Tongatapu 5 ko e ‘īsiū mo’oni ia pea ‘oku ou ‘omai e fakatātā ko eni Sea. Ko e fo’i laó kakato ko e fu’u me’alele ia. Ha’u e ki’i fo’i *amendment* ko ení talamai fetongi e matapā ki he fa’ahinga fālahi ko ē. Ka ko e fetongi e matapā ‘oku pau ke *re-align* mo e kongā kehekehe ke *fit* e fo’i matapā ko ‘ení.

Ko e ‘uhinga pe ia ‘oku ‘ohake aí, he’ikai ke tau lava ke to’o mai fu’u matapā e pasí ‘o fakahū ki he kā. ‘Osi ia pea talamai ko e fo’i matapā pe ‘e fetongi ko e ‘uhinga ia fakalave ko ē. Ko ‘eku ‘uhingá ke tuku pe mu’a ke tau talanoa fakalelei he te tau taha pe ki ha me’a kae makatu’unga ia he maama hotau ‘atamaí. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7. Hou’eiki ‘oku ou tui ‘oku mou mea’i pē ‘a e fatongia ko eni mo e Komisiona ko ení mo e faka’amu ‘a e kakaí ke fai ā mu’a mo fakahoko

e ngāue ko iá. ‘Oku ou kole atu ke nofo ange mu’a ‘etau fakakaukau ‘i he me’a na’e fokotu’u mai ko eni pea kuo lahi ‘aupito e ngaahi fakamalanga ai pea mo e ngaahi tānaki ‘oku ‘omai ‘o makatu’unga ke fai mo taufonua ‘etau fokotu’utu’u ‘oku fai. Ke fai mo ngāue ‘a e fo’i sino ko eni ki he kakai ‘o e fonuá.

‘I he taimi tatau ko ena kuo ‘omi, ko u tokanga lahi he kuo kamata ke tau hihiki tautolu ‘o mou fetukuaki moutolu na’e Pule’anga mai talu meí he 2007. Ka ‘oku ou kole atu ke nofo ange mu’a ‘etau talanoá pea ‘omi pe ‘o fokotu’u mai ha fakakaukau ke me’a ki ai e Falé. Ka ‘e ‘osi angé mo e ‘ahó ni ia ‘oku te’eki ai ke tau a’u ki he tūkunga ‘o e fokotu’u totonu ko eni ‘oku tau fai ki ai e feme’a’aki ke fai hano pāloti’i. Na’a fai kuo tau hē holo mo fai e ‘ū fetukuaki. Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Seá, tapu ki he Hou’eikí. Ko u kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Palēmiá ko ‘etau Pule’anga pe foki. Ko ‘ete lau hifo pe Pule’angá ko tautolu pe ia, pea ‘oku ha’u eni ki he Fale Aleá ‘oku vakai ‘oku ‘i ai ngaahi me’a ke tau tokanga ki ai. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ‘ohake ngaahi kupu ko eni ka ‘oku mahino foki ko e kupu 1 ena ia kuo ‘osi fai e lau ia ko ia ko ē ki ai, ‘a ē ko ena ki he vāhengá pea kuo ‘osi ‘i ai e ngaahi fokotu’u ia.

Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku lava ‘aku ia ki he ngaahi kupu ko eni ‘a e ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi kupu ko eni, he koe’uhí kae lava ke ngāue lelei ‘a e vahé. He koe’uhí ko e founga ko ē, ko ē ia ko e kongá pe ia ko e vahe. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi, ko e founga ko ē ‘oku fakahoko ‘aki ai e sino ko ē hono hanga ko ē ‘o *appoint* mo e me’a ko iá ‘oku uesia ia. ‘E anga fēfē ke tau fili’aki ‘a e fa’ahinga *structure* pe ko e fa’unga ‘oku fepaki ia mo e taumu’a e lao ko eni ka tau ma’u ai ē.

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu pe au ia, ko e fie tokoni pe ia.

‘Aisake Eke: Pea ko ‘eku kole pe ‘aku ia Sea ko ‘eku taumu’a pe ‘aku ia ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e kole tokoni pē ‘oku ‘ikai ke u fie fakatonutonu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io ko e tokoni pē.

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘e lava ‘e, mālō Fakafofonga. Ko e kole fakamolemole kapau na’e pehē ‘oku feinga’i ke ta’ota’ofi e ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei ‘oku ‘omai meí he Feitu’u na, ‘ikai. ‘Oku ‘ikai ha me’a pehē ko e me’a pe ‘oku mahu’inga ki he motu’á ni ke ‘oua te tau nofo ‘i he kuohilí ‘o tau fetuku’aki holo ai pe ko e Pule’anga e motu’á ni pe ko e ngaahi Pule’anga kimu’á ka tau sio ki he me’a he taimi ní. Tau ngāue mo e me’a he taimi ní pe ko e hā e me’a ‘e lava ke tau ngāue’aki ai ka tau ‘unu atu kimu’a hangē ko e me’a ‘a e Seá.

Ko e anga pe ia ‘a e kolé, he ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ai ko ē *substantive* liliu mo e me’a ‘oku ‘i ai e *process* ia ‘e fou mai ai. Ko e me’a pe eni ia ko ē ‘oku ‘osi fou mai ai ke tau vakai’í ‘a e fo’i ua ko eni ‘oku ‘omai ko eni. Pea kapau ‘e ‘osi ia ka tau toe fai ha ngāue ki hono toe *review* ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofongá. Ko e ‘oange pe ia ‘e pau ke fai kae tuku mu’a ke tau *focus* pe he me’a na’e ha’u he fongá ka tau lava ‘o ‘unu atu ā mei ai. Ka tau sio atu ki he me’a kehe hangē ko e me’a ko eni na’a nau fokotu’u maí, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō

Fokotu'u ke fakafoki Tefito'i Laó ki Fale Alea pea tukuhifo ki he Komiti Laó

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'una Sea, ko ia kaikehe 'a ia ko e ngaahi kupu ē 'oku 'i ai pe mo e ngaahi kupu felāve'i mo e lipootí, ko hai 'oku lipooti ki ai 'a e lakanga ko ení. Ka ko e taumu'a pe ia, ko e tu'u foki e lakanga ko ení, ko e taumu'a pe ia ko e faingamālie eni ke tau monomono ai leva. Pea na'e, pea ko e 'uhinga ia ko ē na'e fai ai e fokotu'ú, fēfē ko e kupu 2 eni ke tānaki atu ki he tefito'i ki he fakatonutonu ko ē na'e 'omaí koe'uhí na'a lava 'o tau 'ai ai leva. Na'a ko e taumu'a ia ke pehē, 'osi ko ení pea fokotu'u atu mu'a, tuku ki he Komiti Laó pea toki ō Komiti Laó fou mai mahalo ko e uike pe 'e 1 kuo nau foki mai. Ko e foki mai ko iá kuo tu'unga fu'u fa'unga ko eni ko e fa'unga tonú ia. 'E toki faka, ko e lakanga ia ko ení mahalo 'e toki fokotu'u ia 'i Siulai ...

<010>

Taimi: 1430 – 1435

'Aisake Eke: ... ta'u fakapa'anga fo'ou, ko Fepueli pe eni.

Ka ko e 'uhingá pē ia Sea ke 'ai ha fa'unga 'oku tonu ka 'oku ou tui ko 'ene me'a. Ko e 'uhinga pe ia na'á ku 'ohake ai e me'a ko ení koe'uhí na'a ko e fainga, ko 'etau faingamālie eni 'o tautolu heni. Ko e 'uhinga pe ia 'o e fokotu'u atu, vave pē ia Komiti Kakato 'o foki ki 'olunga ki he Fale Aleá 'o fokotu'u he Komiti Laó, nau 'osi, foki mai, 'osi pē 'osi maau e fu'u fa'unga ia. Kai kehe ko e taumu'a pē ia koe'uhi ke vave pē pea lava 'o tonu e fa'ungá Sea he ma'u faingamālie ko eni he'etau vakai ki he ngaahi laó, ke fakatonutonú mo e Tefito'i Laó. Ko e 'uhingá pe ia Sea e taumu'a pea ko e fokotu'u atu pe ia, mālō. Pe 'e tali pe 'ikai ka ko e fokotu'u pe ia, mālō.

'Eiki Palēmia: Sea fakamālō atu pē au he fakafaingamālié, fakamālō atu ki he Fakafofongá he fokotu'u maí. Hangē ko e tokoni atu 'anenaí Sea 'oku 'i ai foki e founa 'oku tau ngāue'aki 'ikai ko e founa pē ko ē Komiti Lao heni ka ko e Komiti Lao 'a e Pule'angá, 'alu ki he 'Ateni Senialé fakamahino'i, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fepakipaki mo e Konisitūtoné pea toki fakahū mai ko ē ki Fale ní.

Kole ke tali e fokotu'u fakatonutonu ki he Tefito'i Lao kae toki vakai'i 'amui ange

'A ia te tau hanga 'e tautolu 'o tu'usi kātoa 'a e 'ū me'a ia ko iá ia ka tau 'alu pe heni, fokotu'u atu ai pē he taimí ni. Ko 'eku kolé pe ia kau Fakafofonga, tau tali 'a e fokotu'u ko ení mo e ki'i *amendment* pe ko e hā e me'a 'oku tau felotoi ki aí. Pea fokotu'u mai, tohi mai ko e hā ha ngaahi me'a ke 'aí te mau *willing* mautolu ke sio ke toe *review* 'a e fo'i laó.

Ka ko e kole atu pē eni ke tau sio, tau *focus* pe ā he me'a na'e 'omaí meí he Falé ke tau sio ki aí. Pea kapau leva 'e toki 'i ai ha fokotu'u 'amui ke *review* e laó fakalukufua, me'a ia 'e toki ala fai ha feme'a'aki ai pe ko e hā 'a e lau 'a e Falé. Pau pe foki 'e 'alu ki he Kapinetí pe ko e hā e lau e Kapinetí ko e 'uhingá pe ko e ngaahi *process* 'oku pau pē ke tonu ke fou ai, mālō Sea.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia ko e ...

Lord Nuku: Sea, 'o 'io, me'a koe.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Fonuá.

Mahu'inga ke fakatokanga'i founa tu'utu'uni ngāue 'a e Fale

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku ou tu'u pe au 'o pou pou ki he taukave 'oku fai 'e he 'Eiki Palēmiá. Ka 'oku ou fakamolemole ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae fakatokanga'i ange mu'a Sea 'a e *procedure* pe ko e founa tu'utu'uni ngāue ho Falé. Pea 'oku 'i ai e fakangatangata 'o e alea'i 'i ha me'a 'oku tukuhifo 'i he tu'utu'uni 'o e Fale Aleá. 'Oku hā pe ia he 'asenita ko ē e 'uhinga e Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea pea 'oku fokotu'u leva ai 'a e kupu ko ē 'oku 'uhinga 'oku fokotu'u mai ko e Lao Fakaangaanga ke fakatonutonú.

'Oku fakangatangata pē 'a e 'alea e Falé ki he fakatonutonou pē ko e 'uhinga 'o e *particulars* ko e 'uhinga pē 'o e tokotaha ko e taha ngāue ko e Komisiona. Ko e ki'i me'a pe 'oku 'omai ai 'a e Lao Fakaangaanga ko ení. Pea ko e ngāue ia 'a e Falé 'e fakangatangata ki ai, 'oku 'ikai ko ha Lao fakavavevave eni. Pea 'e fakangatangata ai te tau lava malu'i ai 'a e melino mo e 'ikai toe kapa ki tu'a e Falé 'i ha ngaahi me'a kehe.

Tukukehe hangē ko e me'a 'a e Palēmiá 'i hano toe fokotu'u ke fai hano *review* fakakātoa 'a e Tefito'i Laó. Ko e ki'i fo'i konga pe ia he Tefito'i Laó 'i ho 'asenitá 'i he fa'unga *procedure* 'o e tu'utu'uni ho'o tohi ngāue 'oku fakangatangata pē hono *scope* mo e *limitation* 'i he ki'i fo'i kupu pe ko ē ki he tokotaha fakahoko ngāue. 'Ikai ke kau ai 'a e 'ū fatongia pea 'oku kau ai mo e tu'utu'uni 'o e ngāue mo 'ene monū'ia 'oku ma'u 'i hono fatongia. Ko e ki'i fakamaama pē ia Sea ke vave kae hoko atu 'etau ngāue, mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, 'oku lave'i pe ia 'e he motu'á ni ke tau nofo pe 'i he me'a ko eni 'oku 'uhinga na'e tēpile'i maí pea ko ia pe ia. Ka 'oku, nau ki'i tuku pe he ko e me'a 'oku felāve'i. Ko e Tefito'i Lao eni 'o e Kupu'i Laó pea ko e Fale pe eni 'e taha 'oku fai ai e aleá, kae mālō 'aupito e tokoní. Fakafofonga 'o 'Euá Nōpelé.

Fokotu'u ke to'o 'a e fakalea ngaue'aki Kominiueli kae 'ata ki he ngaahi fonua muli

Lord Nuku: Mālō 'aupito, tapu pea mo e 'Eiki Seá pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. 'Eiki Sea ko e lave ko eni 'oku 'oatu ko ē 'e he Fakafofonga 'Euá 'o felāve'i pē mo e kupu ko eni 'oku liliú. Ko 'eku fokotu'u 'aku ko ē ki ai kapau te tau ngāue'aki e Kominiuelí 'e fakangatangata pē ia ki he Kominiuelí. Pea kapau leva te tau to'o e Kominiuelí ka tau hanga 'o ngāue'aki 'i ha fonua muli 'i he vaha'a taimi laka hake he ta'u 'e 15.

Ko e to'o pe Kominiuelí he ko e 'uhingá ko 'eku fakafuofua ko ē ki ai ke 'atā 'a e Tonga kotoa pē 'oku 'i māmani. Kapau te tau nofo he Kominiuelí te tau fakangatangata pē ki he Kominiuelí. Ko 'eku fokotu'ú ia ko e fo'i lea Kominiuelí pe ko e 'i ha fonua muli ko e Kominiuelí pe ko u, 'a ē ko e ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... 'oatu ki ai 'eku fokotu'u Hou'eiki Pule'anga, pea kapau ...

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea kātaki mu'a ko u kole pē au ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko 'eku, 'a ia 'oku, Hou'eiki Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Na'a ke fokotu'u foki 'anenai ke to'o 'a e Kominiueli ka tau nofo pē 'i Tonga ni pē.

Lord Nuku: Ko ia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hangē eni 'oku liliu ho'o fokotu'u ki māmani kātoa.

Lord Nuku: Na'a ku fokotu'u atu ko ē 'anenai ka na'e 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni ia 'a e Fale. Pea 'oku 'atā pē ke u toe fokotu'u atu 'e au he na'e 'ikai ke, kapau na'e tu'utu'uni 'a e Fale 'anenai ki he'eku fokotu'u, ke 'osi pē 'a e ngata ko ē hono fokotu'u 'o e Fakafofonga pea to'o 'a e Kominiueli 'o 'alu kimui. Pea u fanongo ki he anga ko ē 'a e anga ko ē 'o e fakamalanga, pea u fakakaukau 'oku 'i ai 'a e kau Tonga ia 'oku nau 'i he feitu'u kehekehe nautolu 'o māmani, 'i he ngaahi tu'unga ma'olunga ange ia fakalao. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'eku pehē kapau 'e to'o 'a e Kominiueli kae 'alu ki he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga kapau 'e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā, 'oku ou faka'amu ko ena 'oku kei, na'e 'osi 'omi pē 'anenai 'a e tali 'a e Pule'anga ki he'ene 'uhinga 'oku fakahū ai 'a e Kominiueli, ka ko eni foki 'oku mafuli ho'o fokotu'u ke kau 'a māmani kātoa, 'oua 'e fakangatangata 'i he Kominiueli.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea, na'e te'eki ai ke hoko 'a e me'a ko eni ko e fokotu'u, ke hanga 'e he Fale 'o pālōti'i ko e fokotu'u. Ko e fakamalanga ko ē na'a ku 'oatu ke ngata pē, to'o 'a e Kominiueli kae 'atā pē kātoa, pea ko 'ene tu'unga ko ē 'i he taimi ni 'eku fanongo ki he anga ko ē ngaahi fakamalanga, fēfē kapau 'e to'o 'a e Kominiueli, kae 'i ha fonua muli 'oku ngāue fakalao ai 'i he ta'u 'e 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga kapau te ne tali.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: 'Ikai tama ke u tali 'e au 'a e tokoni ko eni Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni 'e mahu'inga lahi ki he'ene fakamalanga.

Lord Nuku: 'Io, ka 'oku ou, ka ko au ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, ko e Sosaieti Lao 'a Tonga, 'oku 'i ai 'enau tu'utu'uni ngāue ki ha taha 'e *practice* pē 'e 'i ai ha'ane laiseni loea 'e *issue* 'i he fonua ko eni. 'Oku pau na'e ako lao 'i he ngaahi fonua 'o e Kominiueli. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Lao, ko e 'uhinga ko 'ene mei vāvātatau 'a e founa ki he lao mo e tu'unga 'o e ngaahi fa'unga fakapolitikale 'o e ngaahi fonua ko ia.

‘Oku ou tui ‘e tokoni lahi ki he fakamalanga ‘a e Fakafofonga ‘oku ou pou pou pē au ki ai, na’a toe fepaki he kuo pau ke te laiseni, na’a te ako lao ‘i he ngaahi fonua ‘o e Kominiueli, kae ‘atā ki māmani.

Lord Nuku: ‘Ikai tama ‘Eiki Sea ke u tali ‘e au ‘a e tokoni ‘a e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu atu pē Sea. Manatu’i pē Sea, ko e Kominiueli ‘oku kau ai ‘a Tonga ni, ko ia pē Sea, ‘oku kau ‘a Tonga ni ‘i he Kominiueli, ko e Tongá ia.

Fokotu’u ke pālōti ke to’o ‘a e Kominiueli

Lord Nuku: Sea, ‘oku tau kau ‘i he Pule’anga Fakatahataha Fakamāmani Lahi, ko e Kominiueli ko e Kominiueli pē ia. Ko kinautolu na’e nofo fakakolonia ko ē ‘i he Pule’anga Pilitānia, pea ‘oku ui ia ko e Kominiueli, na’e ‘ikai ke kau ‘a Tonga ni ia ai. Ko hono malu’i pē ‘o na ia mei Pilitānia ka na’e te’eki ai ke tau nofo tautolu ia ‘i he malumalu ‘o e Pule’anga ko ia. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u ‘Eiki Sea, ka to’o ‘a e Kominiueli kae ‘atā ‘a e fonua muli, ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ai ‘eku fokotu’u. Pea kapau ‘oku ‘uhinga ‘a e kau tama ia ko ē ke ngata pē ‘i he Kominiueli, ‘oku ou fokotu’u atu ke tau hanga ‘o pālōti’i ka tau nga’unu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Fokotu’u atu ia.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘Eiki Minisitā Lao he ko e fokotu’u ē fekau’aki pea mo e lao ko eni ‘oku tau hanga ‘o fai ‘a e feme’a’aki ki ai.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakamālō ‘aupito Sea ki he fokotu’u, ka ‘oku ou manavasi’i na’a faifai ka tau ‘omai ha Komisiona mei ha fonua Kominiusi, ke ne fai ‘etau ngāue ‘i hono fakaava ki māmani kātōa.

Lord Nuku: ‘Oku ou fakatonutonu atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Nuku: ‘Oku tau lolotonga faka’atā ‘a Siaina ke folau ta’evisa mai ki Tonga ni.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Io ka ‘oku ‘ikai ke ha’u ia ‘o fai ha fatongia heni Sea.

Lord Nuku: ‘Oku fēfē ia ki he anga ko ē ‘etau faka’uhinga.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea.

Lord Nuku: Ko hono ‘ai ‘oku ‘ikai ke kominiusi.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka ‘oku ‘ikai ke ne fai ‘e ia ha fatongia mamafa pehé ni Sea. Mālō.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhingá ia Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Pule’anga ia ‘i māmani te tau ta’efengāue’aki he ‘aho ni ‘i he tokoni ‘i he me’a kotoa pē. Ka ko e anga ia ‘o e fokotu’u pea kapau ko e ‘uhinga ia na’a ‘ilo ange kuo tau hanga ‘etautolu ‘o ‘omai ha taha Siaina mo e me’a pehē, ko e fili ia ko ia ko e ‘ū fili ko ia ‘oku fai ia ‘e he Pēnolo mo e me’a Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko e me’a mahu’inga ia heni Sea ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai, ‘oku tau ngāue’aki ‘a e founga ko ia ‘i he *Common Law*, pea ‘oku ta u ngāue’aki ‘a e me’a ko e *precedent*. He koe’uhi ke fakatātā ki ai ‘etau ngaahi faitu’utu’uni ‘i he lolotonga ni, mei he ngaahi me’a ne ‘osi hoko, pea ‘oku mahu’inga ai ke fakangatangata ...

<005>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Lao: ... ‘a e feitu’u ko ē ‘oku tau tu’uaki ki ai ‘i Tonga ni mo e Kominiueli.

Lord Nuku: Sea ko u fakatonutonu atu e ‘Eiki Minisitā Lao.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku tau ‘alu ki he *Common Law* kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ngāue ‘etau Lao Tonga. Ko ‘etau Lao Tonga ‘oku tau ngāue’aki pea kapau leva ‘oku ‘ova atu ai, ‘ikai ke ai ha’atau lao pehē pea tau ‘omai leva e lao e fonua ko ē ‘a ē ko ē na’a tau fakamalumu ai.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e Lao pē ‘a Pilitānia ‘oku ngofua ke tau ‘alu ki ai. ‘Oku tau ngāue’aki pē ‘etau lao ka ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a kuo hoko ia ‘i he ngaahi fonua Kominiueli ‘oku te’eki ke hoko ‘i hotau fonua, ko e taimi ia te tau ngāue’aki ai ‘a e *Common Law* ‘a ē ke ‘omai ‘o fakatātā’aki ‘a e ‘ū me’a ko ia Sea. ‘Oku mahu’inga ke tau fakahoko hotau fatongia tau tokanga’i pē ‘a e me’a ko ē ‘oku tau ‘i ai ‘Eiki Sea mālō.

Lord Nuku: Ko ia ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘oatu ‘e au ko ‘eku fokotu’u pea kapau ‘oku ‘i ai ha pou pou pea hoko atu pea ka ‘ikai pea tau ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hou’eiki mahalo ‘oku mahino ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga Hou’eiki ‘o ‘Eua. Fokotu’u hangatonu ia ki he Kupu’i Lao ko eni ‘oku ‘omi mei he Pule’anga ki he tokotaha ‘e hoko ko e Komisiona ko eni ‘i he Tau’i ‘o e Ta’efaitotonu . Ko e fokotu’u ke to’o mu’a, ‘oua ‘e fakangatangata ki he Kominiueli. Ko ena ‘oku ‘osi me’a mai’aki he Pule’anga e ‘uhinga ko ia tau ngāue’aki ā ‘a e Kominiueli ka ke ‘atā ki ha taha ‘o kau ai mo e ngaahi fonua ‘oku ‘ikai kau he Kominiueli. Ko ho’o fokotu’u ia ‘e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua ē? ‘Oku ‘i ai ha pou pou?

‘I ai tokanga fekau’aki mo e ngaahi fonua fengāue’aki fakatipilomētika

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki ‘i tokoni atu pē kapau ‘e fakaavaava pehē anga e fokotu’u me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele, pea fakatonutonu ā ‘etau Tu’utu’uni *Immigration* ‘a e fonua, ‘a e ngaahi fonua ‘oku fakangatangata ‘etau visa paasipooti ke tau hū ki ai. Ko ia pē Sea ke ‘uhinga kapau ko māmani.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e toe fokotu’u ē ia ‘oku tākaki mai.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Oku ‘i ai e ‘ū fonua Kominiusi ‘oku fokotu’u ‘i he ‘etau ‘ū paasipooti ‘oku ‘ikai ke tau fengāue‘aki ke tau ō ki ai, ko e ‘uhinga ia e fakatonutonu.

Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u ke pālōti’i fokotu’u fakatonutonu mei he Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Sea. Kātaki kae fai atu ha ki’i fokotu’u. Ko u tui ‘oku ‘i ai pē ‘a e pou pou ki he fokotu’u ko eni. Hangē ko ē ko ‘etau faka‘atā ki ha Fakamaau pea mo ha taha kuo ‘osi Fakafongā Lao ‘ova he ta’u ‘e 15 pea mo ‘etau ‘ave ko ē ki he sino fakafuofua vāhenga tau falala atu ke nau fai ‘a honau fatongia.

Ko e kole atu pē Sea pe ‘oku sai fe‘unga ia kau Fakafongā ‘a e kau Mēmipa Fale Alea ke tau pālōti’i ā. He ‘oku tau hangē ‘oku tau vilovilo takai pē pe ‘oku toe ‘i ai ha toe liliu ‘oku mou toe fiema’u hangē ko eni ko e Kominiueli. Ka ko ‘etau a’u mai ki ha tu’unga ‘oku mau pehē fēfē ha taha ‘oku Fakamaau pē ha taha na’e ‘osi loea ‘ova he ta’u ‘e 15. Pea ‘osi ko ia pea tuku ‘a e faitu’utu’uni ia ki he lahi e vāhenga ki he sino ko ē ‘oku ne fa’a fakafatongia’i’aki kinautolu ke nau ‘omai e vāhenga ‘oku taau pea mo e lakanga ko ia. Fēfē kau Fakafongā ke tau pālōti’i ia ke tau tali kae toki ‘i ai ha ngaahi me’a kehe mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki fakamolemole.

Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato: Me’a mai Fakafongā.

Fehu’ia e sino te ne faka’eke’eke Komisiona Fakafepaki’i Ta’efaitotonú

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehē ki he Hou’eiki e Komiti Kakato, ko e ki’i fehu’i nounou pē ki he ‘Eiki Palēmia. Ka ‘i ai leva ha *recruit* ‘o e tokotaha ko eni, ‘e ‘omai ‘o fakafou ‘i he sino fē? Ko e mahino pē ia ‘oku fakanofu ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni fo’i fakanofu pē ia, ko hono faka’eke’eke mo hono *vet* e tokotaha ko ia ‘e fai ia he sino fē Sea?

Tali Palēmia ki he fehu’i ‘a e Fakafongā Tongatapu 4

‘Eiki Palēmia: Ko e fale’i ia ko ē ki he ‘Ene ‘Afio pea mo e Fakataha Tokoni ko e me’a ia ‘a ‘Ene ‘Afio mo e Fakataha Tokoni, ki he tokotaha ‘oku taau ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko eni. Ko e tokotaha pē ‘oku mahino heni ‘oku ne fai ‘a e *appointment* ko e Tu’i ‘i he Fakataha Tokoni. ‘A ia ko e fo’i me’a pē ia ‘oku mau fiema’u mautolu ke hā ‘a e *eligibility*, me’a ia ‘anautolu pē ko hai ‘oku nau pehē ‘oku fe’unga ma’a e lakanga ni. Me’a ia ‘a e *Remuneration Authority* ke ne talamai pē ko e hā e vahe ‘oku fe’unga ma’a e tokotaha ni.

Ko e me’a pē ia ‘oku kole ia he ‘oku ‘osi mahino pē 5 ‘uluaki ka ko e kole atu tau ‘ai ā ē tau felotoi ha taha ‘oku Fakamaau pē ko ha taha ‘oku ‘ova he ta’u ‘e 15 ‘ene loea pea tau ‘ave ki he sino ‘oku ne hanga ‘o fua tautau mai e vāhenga ke nau faitu’utu’uni ‘omai ‘a e tonu nau pehē, tonu ke vakai’i ke pehē ‘a e vahe ‘a e tokotaha ko eni. ‘Oua te tau fai ‘etautolu, tuku ki he sino ko eni. Ko e anga pē ‘a e fokotu’u atu Sea ke tokoni ki he ‘etau feme’a’aki.

Sea Le‘ole‘o Komiti Kakato: Ko e tali ē ki ho’o fehu’i?

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea. Ko e, ka u ki'i hoko atu pē ai Sea. ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Tokanga ke tau'atāina sino 'o e Komisiona Fakaafepaki'i Ta'efaitotonú

Mateni Tapueluelu : ... 'E Hou'eiki Pule'anga, mo u fakamolemole mu'a mole ke mama'o ke pehē 'oku mau loto tāngia. Ko homau palopalema ko hono 'uhinga ko e ki'i konga pē eni 'o e lao kakato 'oku mou 'omai ke mau hanga 'o sitapa atu. Ko e toenga ko ia 'o e 'ū konga 'oku mau tokanga ki ai he 'oku motu'a pea 'e lava ke mou hanga 'o pule'i pē te mou *influence* e tokotaha ko eni 'i he malumalu e tu'u lolotonga 'a e lao. Pea 'oku 'ikai ke mau tui mautolu ia 'e tau'atāina ai he ko e Komisoni ko eni ko e konga lahi 'ene ngāue ko e hoko ko e kuli le'o ma'a e Pule'anga, te ne siofi e Pule'anga.

'Eiki Palēmia : Sai pē Fakaafonganga ke u ki'i 'eke atu ē ko e 'uhinga ke tokoni pē ki he'etau feme'a'aki.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Palēmia : 'E anga fēfē 'a e *influence* 'e mautolu 'oku 'ikai ke mau kau ki hono *appoint* e tokotaha ko eni. Ko 'emau me'a pē 'amautolu 'oku fai ko e fo'i lao pē, 'osi 'omai pē ai 'ū mafai kehekehe ia ko hai te ne fai 'a e ngaahi *appointment* mo e 'ū me'a pehē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kau ai 'a e Pule'anga ia 'e Fakaafonganga. Ko 'eku 'eke pē 'e au ia pē 'oku anga fēfē ha'amau hanga 'o *influence* ha me'a fekau'aki mo e tokotaha ni.

Mateni Tapueluelu: Ko eni ia na'e lau atu ko ē 'oku tu'u 'i he fofonga 'o e lao lolotonga 'e Sea. Ko e tokotaha *Acting* 'i he tēpile 1 *Sea Acting Commissioner* 'oku hanga 'e he Kapinetai ia 'o fokotu'u 'a e tokotaha ko ia, 'oku 'ikai ke toe 'ave ia ki he 'Ene 'Afio. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ko ē ke fakapapau'i 'oku tau'atāina mo'oni e tokotaha ko eni. 'E 'omai 'a e ki'i fo'i konga ke mau hanga 'o sitapa atu ka ko e toenga, 'oatu ia 'o *fit* ki he'enau fiema'u. 'Oku ou faka'amu pē Sea 'oku 'ikai ko r 'omai eni ke *fit* ki he fiema'u 'a e Pule'anga pē, kuo pau ke *fit* ki he fiema'u 'a e fonua. Pea ko e 'uhinga ia 'oku mau ...

'Eiki Palēmia : Ko e fehu'i mahu'inga eni ia Fakaafonganga.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku mou pehē ke toe *withdraw* ā 'e he Pule'anga 'a e fo'i lao ko eni? Ka tau toe sio fakalūkufua? He ko e me'a pē 'oku hoko mahino 'oku fiema'u 'e mautolu ke *go* he *process*, mau fiema'u ke vave e ngāue ka 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi fehu'i 'oku 'omai. Pea kapau 'oku me'a pea toe to'o mai ā e lao ia ke toe fai ha tālanga ki ai, *consultation public* hangē pē ko e me'a 'oku angamaheni ki ai e Fale ni, ka toki 'i ai ha taimi 'o toki fakahū mai ai. Ko e me'a ia.

Mateni Tapueluelu : Fakamālō ki he 'Eiki Palēmia 'e Sea...

'Aisake Eke : 'E Sea ki'i tokoni pē ki he Fika 4 ka u ki'i vave pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato : Me’a mai.

‘Aisake Eke : Na’e ‘i ai foki ‘a e liliu ia he liliu ko ia ‘a e 2020 ‘oku ‘i ai fo’i lao ai ko e *Miscellaneous* ko e ngaahi liliu kehekehe. Na’e kau ai e kupu ko ē kapau leva ‘oku ai ha kupu ‘i ha lao ‘oku felāve’i mo e Fakataha Tokoni foki mai ia ki he Kapineti. ‘A ia ko e fehu’i leva ko ia ‘i he taimi ni, ko e tu’u ko ia ‘a e lao ko eni motu’a he lao lolotonga ‘o e 2007 ko e lao ia ko ia ‘a ia ‘e foki mai mei he Fakataha Tokoni ia ki he Kapineti. Pea ko e taha ia e me’a ko ē ‘oku fai ai e vakai’i ke vakai’i ange mo e ‘ū me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia : Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē he lao. Ko e fakatonutonu ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato : Ko e fakatonutonu ē.

Fokotu’u ke fakafoki ‘a e Lao ke fakalelei’i pea toki fakahū ki he Fale

‘Eiki Palēmia : Ko u fakamolemole atu pē Fakafofonga Tongatapu 5 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē. Ko e polisi, Lao eni e Polisi ‘oku kei fakanofu pē mei he ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke ha’u ia ki he Kapineti. Ko e ‘ū me’a tatau pē mo eni ‘oku fakanofu mo eni ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke ha’u ki he Kapineti. Ko e me’a mahino pē e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4. Ka ko e ‘uhinga te tau vilo takai heni he ngaahi me’a. Ko e me’a pē ‘e taha ko ‘emau holomui ‘e mautolu ‘a e fo’i Lao ni ko e ‘uhinga kae fai ha *consultation* kae ‘omai ho’omou ngaahi *view* pea tau toki sio hano toe fakafoki mai he ‘osi hono *go through* he *process*.

Poupou ke fakafoki e Laó ke fakalelei’i pea toki fakahū ki he Fale Alea

Mateni Tapueluelu : Fakamālō atu ‘e Sea ki he Palēmia, fakamolemole atu Palēmia ‘i he fatongia ‘oku mau fai. ‘Oku mau poupou atu ke lava, ka ko ‘emau kole ke ‘ai mu’a ke kakato pea ‘oku mau poupou atu kapau ‘e fakafoki pē ‘etau lao ke ‘ai ke kakato kātoa pea tau fakapapau’i ‘e ‘oatu ‘e fakamo’oni ki ai ‘a Fale Lahi. Tau ‘atu pea fakafoki mai e lao Sea ka ‘oku mau poupou atu ‘e Palēmia ko e hā me’a te mau toe tokoni atu, fakafoki mai ‘etau lao toe fakalelei’i ke kakato pea toki fakahū mai. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione : Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. Ko u fakamālō au ia ‘i he tipeiti mālie mo mahino ‘aupito ‘o e ‘aho ni. Ka na’a ku kau au ia hono fakafepaki’i ‘a e fo’i lao ko eni Sea. ‘E fai e tipeiti ‘oku te sio leva he me’a ‘e 2 ‘a e motu’a ni. ‘A ia ko e ‘uluaki te u nofonofu pē au ia ‘i he ki’i fo’i lao ‘ikai ke u toe ‘alu au ia ke kakato ‘osi mahino pē mafatukituki ia e fatongia ko eni ‘oku fai.

Mahino ki he motu’a ni ko e fo’i liliu eni kuo fai pea na’e fai hono tipeiti ‘aneuhu pea ko eni kuo toe lototō ‘a e ...

<008>

Taimi: 1450-1455

Vaea Taione: ... Minisitā, ke toe fakamo'ui pē 'a e fo'i konga 'uluaki tānaki atu ki ai mo e ua. Pea 'i he fakamaama ko eni ko eni 'oku ou sio ko ē ki ai he 'ikai ke hanga 'a ha Pule'anga 'o fa'u ha lao ke lavea ai e kakai. Tui 'a e motu'a ni. Pea koe'uhi ko hono fakamali'i 'a e ongo fo'i ua ko ia ko e konga 'uluaki pē nau fiema'u ke talí ke 'oua 'e tamate'i pea ko ē kuo lototō 'a e Minisitā ke tukuange mai.

Tui Tongatapu 8 'oua toe fakafoki 'a e Lao

Ko 'ete takai holo ko ē 'i tu'a he kei kemipeini 'a e motu'a ni Sea ko e fo'i lea pē 'oku ha'u ko e *corruption, corruption, corruption* a'u ē ki he kakai 'oku 'ikai ke nau hanga nautolu 'o 'ilo pē ko e hā 'oku kei tala pē *corruption* ko hotau faingamālie eni Sea. 'Oku 'ikai ke loto e motu'a ni ia ke toe *withdraw* 'a e fo'i laó.

Pea 'oku ou 'oatu 'a e, 'oku ou poupu au ia ki heni 'uhinga he 'e 'omai e lelei taha pea fakamuimānoa ko eni kuo talamai 'e fili he 'Ene 'Afio, ko 'Ene 'Afio 'oku ne 'ilo e me'a 'oku lelei taha ki hono fonua Sea pea 'oku ou fakamālō atu ai. Mālō 'aupito.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 8. 'O 'Eiki Minisitā Potungāue Lalahi me'a mai ai pē.

Poupu ke fakapaasi 'a e Lao koe'uhi ko e kakai e fonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e lao ko eni na'e nofo e fonua 'o fakaongoongo ke fakahoko. Pea talu e nofo e kakai 'o e fonua 'o fakaongoongo ke fakahokó mai ia ki he Fale ni ke fakahokó toe 'i ai hono fakafe'atungia'i, fo'i lea ko e fakafe'atungia'i. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e peseti 'e 100 Sea, me'a kotoa pē ia 'oku kamata ia he peseti 'e 0 'o tataki ai mo fakatonutonu 'ene 'alú ki ha tu'unga kuo lava ke lele lelei.

Ko e lau ko eni 'i he sio 'a e Pule'anga kuo 'osi fe'unga ke kamata'i ke kamata'i e ngāue ia ko eni he koe'uhí hangē ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 8 ko e lea ia 'oku 'asi 'i Tonga ni 'i he taha, *corruption, corruption*. Ko e hā 'etau me'a 'e fai ki ai? Ko e kamata'anga 'o e me'a ko eni 'e kamata mei ho Fale Sea, 'e kamata heni. He 'ikai ke tau 'unu ki mu'a 'o kapau he 'ikai ke tau sitepu 'e taha ki mu'a. Kuo 'ai ia ke tau sitepu 'e tahá kuo tau toe sitepu 'e tautolu e tolu kimui.

Sea pea 'oku tonu ke fai ha sio ki ai 'a e Fale ni, ho Fale, 'e anga fēfē ke tau nga'unu e me'a ni fakaava mai e kakai ia. Te tau nofo ke peseti 'e 100 pē te tau fakahoko 'a e lao ko eni? Te tau fakahoko e lao ko eni pea tau poupu'i pea fakatonutonu 'ene 'alú he koe'uhí ko e me'a kotoa pē ia 'oku 'ikai ke peseti 'e 100. Ko u poupu atu au ki he Palēmia, Tokoni Palēmia, fakahoko e lao ko eni pea fai hano tālanga'i koe'uhí ke kamata'i koe'uhí ko e kakai 'o e fonua. Mālō Sea he faingamālie.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Hou'eiki, ko e ko e fokotu'u ko eni ko e fokotu'u 'a Tongatapu 4 fekau'aki mo e lao ko eni ke fakafoki. Na'e 'i ai ha poupu ki ai? 'A ē 'oku poupu.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga 'Eiki Nōpele mei 'Eua ke to'o 'a e Kominiueli kae tānaki 'a e ngaahi fonua 'o māmani kotoa pē 'oku kau ki ai ka na'e 'omai 'a e fakatonutonu mo e fakatokanga

mai mei he ‘Eiki Minisitā ‘o e Fonua fekau’aki mo e ngaahi fonua ‘oku tau fengāue’aki fakatipilomētika hangē ko e paasipooti mo e ngaahi me’a pehē. Pea ko e fokotu’u leva ‘oku kei tu’u pē ‘a eni na’e fakahū mai ‘e he Pule’anga.

Ko e ongo fokotu’u lalahi hení ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ke fakafoki e laó. ‘Oku ou kole atu au he ‘o kapau te tau kei hoko atu e tipeiti ko ení ko ‘eku ongo’i ‘a’aku ki hono malanga’i ‘o e me’a kuo fokotu’u mai he Pule’anga ‘o tēpile’i fekau’aki pea mo e kupu’i lao ko ení kuo melie hotau kava ‘o tautolu ai. He ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku tānaki maí ‘i he Tefito’i Laó ‘oku ‘ikai ko ia foki ia ke nofo ai ‘a e fakataha ko ení.

‘A ia ko ‘eku fokotu’u atu ‘a’aku ia mo ‘eku fakakaukau he ‘oku ‘osi ‘omi e fokotu’u lalahi ko ení ke fakafoki fokotu’u ‘uluaki ia pea kuo poupou. Pea ko u loto au ke tau ‘uluaki pāloti ai. Fakafofonga Ha’apai Hou’eiki.

Poupou ke fakahoko ‘a e fokotu’u fakatonutonu ki he Tefito’i Lao

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakató. Kuo ‘osi mahino e me’a ‘oku ke me’a mai ‘aki ka ko ‘eku kole pē ‘a’aku ha ki’i miniti ‘e taha ke ‘oatu ‘eku lotó ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Lord Tu’iha’angana: ... ko e ‘uhingá ko e toe pāloti ko ení. He ko e fokotu’u mahu’inga eni hangē ko ho’o me’á, ‘uhingá he ‘e makatu’unga ai ‘eku hiki hoku nimá. Mālō Sea ma’u mai, Sea kuo ‘osi mahino e tālangá hangē ko ho’o me’a mai he ongo tafa’akí. Ka ko hoku lotó ‘oku te u hiki nima aí ‘oku ou poupou au ke hoko atu e fakatonutonu ko ení kae fokotu’u e sino ko eni ke fai mo kamata. Tuku kehe ka ‘oku, he ‘oku mahino pe ko e ‘omai e ngaahi me’a ko eni na’e lave ko ē ki he Tefito’i Laó. Ko e faka’uhinga pe mo e ‘uhinga ‘a kinautolú ‘oku nau pehē anghangē ‘e pehē, hangehangē ‘e pehē.

‘Oku te’eki ai ke fokotu’u mai ha me’a ia ‘oku fepaki mo e Konisitūtone ‘o Tongá pe ‘oku fepakipaki ha lao. Ko e ngaahi me’a ia ko ē te tau matolo ai ko ē kae toe *review* e Tefito’i Laó. ‘Oku tu’u pe e Tefito’i Laó ia ‘e lava pē ‘o hū ‘a e fakatonutonu ko ení pea kamata e sino ko ení. Pea vakai’i ai pē ‘a e, ko e poini ‘a e motu’á ni te tau lava pē ‘o fili ‘a e ngaahi me’a ko ení pea kamata ‘a e sino ko ení. Pea tau vakai’i ai pē tefito’i laó ke ‘alu ke fekau’aki ke fakatonutonu ki hē.

Pea ko ia Sea ‘oku ou poupou au pea te u fakahā loto au ke poupou ki he me’a ‘oku fokotu’u mai ‘e he Pule’angá. Fakahoko e fakatonutonu ko ení pea tau hoko atu ‘o kamata kae, ko ‘eku ki’i fakahoko atu pe ‘e au hoku lotó ki he me’a te u pāloti aí ‘e ‘Eiki Sea. He ko e ‘uhingá ki he fokotu’u ko ena ‘oku ‘omai. ‘Osi mahino e ngaahi feme’a’akí ka ko u faka’amu pe au, mālō Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ‘eku ‘uhinga atú ‘Eiki Nōpele ko e fokotu’u ena he ‘oku ...

Lord Tu’iha’angana: Ko ‘eku talaatu pe ‘a’aku ia he ko e ‘uhingá he ‘oku ‘ikai 52 eke pāloti he fokotu’u ko ē ke fakaholomui e me’á he’ikai ke u poupou au ki ai. Ko ‘eku fakahā pe ‘e au ke lēkooti ‘eku hikinimá, mālō.

Eiki Palēmia: Sea, ko e fokotu'u pe eni ia na'a tokoni atu Sea he ko e hangē ko e me'a 'a Tongatapu 8 kae 'uma'ā e Hou'eikí. Ka 'oku 'i ai e pou pou ke hoko atú, 'a ia 'oku mahino 'oku 'i ai e pou pou ia ke holomui. 'A ia ko 'etau pālotí pē ko e tali pē ko e hoko atu, ko e ta'etalí pē ko e holomuí ia.

'A ia ko e fokotu'u atu pe ke fakafaingofua'i 'etau pālotí, tau pāloti pē pe 'e tali 'a e me'a ko eni 'oku 'omaí. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke talí ko e nōmolo pe ia ko e holomui ai pe ia lao ia he ta'etalí. Ko e 'ai pe ko e 'uhingá ke tau pāloti kae 'oua te tau pāloti he fo'i me'a kotoa pē, fo'i 1 pē. Hangē ko ē ko e fokotu'u meí he 8 kae 'uma'ā e Hou'eikí ke mahino ai pē 'a e nautolu 'oku 'ikai ke loto ki ai mo nautolu 'oku loto ki ai.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia, 'io Fika 7.

Tokanga ke fakalelei'i ngaahi matāmama he Tefito'i Lao

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipá, Sea 'oku ou tu'u mo e fakakaukau te'eki ke maama e 'īsiū ko ení. Ka u 'oatu 'eku fakakaukau 'e Sea ko e 'uhingá fakamālō ki he Nōpele 'o Ha'apaí. Fakaongo mai kakaí te nau heka 'i ha vaka, vaka 'oku malu. Ko e ki'i fo'i monomono 'oku 'omai ko eni 'e he Pule'angá 'a e ki'i fo'i monomono ko ení. 'Ikai toe kehekehe ia mo e vaka ko eni ko e *Ashika*. Ko e matāmama 'oku 'asi 'i he Tefito'i Laó he 'oku 'oange ia 'e he kupu 2 'o e tēpile 'uluakí. Ko u fakatokanga atu, 'amanaki mai e kakaí ko ha vaka 'oku malu.

Kapau te ke sio ki he faka'uhinga leá ko e mafai 'o e Komisiona ko ení ki he faka'uhinga lea 'o e 'Ofisa Fakapule'angá 'oku kamata pe meí he kau Minisitā e Kalauní, hoko ki ai e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o fakahokohoko hifo ai. Ko e kupu 2 Sea ko 'etau tali pē ki'i fo'i fakamonomono ko ení ki'i fo'i 1 ko iá, *activate* e kupu 2 pea pule leva e Palēmiá 'o fakatatau ki he fo'i kupu 2. Ko e maama ia 'oku ou loto ke u hoko ko ha le'o ke tau faka'ata'atā mei ai.

Lord Nuku: 'E Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu mu'a.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea ki he malanga ko eni 'oku fai ko ē 'e he Fakafofongá. 'Oku hanga 'e he Pule'angá 'o 'omai e fakatonutonú 'o 'omai he tohi pea 'omai ke liliu e laó. Ko e malanga ko ē 'oku fai maí ke liliu e me'á, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e 'omai. Kapau ko 'ene fokotu'u ngutu pē ka ko 'eku 'uhinga atú 'oku malava 'a e fokotu'u ke fai ka kuo pau ke 'omai e kupu'i lao ke ne fetongi e lao. He 'ikai ke tau pehē pe 'oku hala e kupu ko ē 'aki 'etau fakamatalá. 'Omai ha tohi fakalao ko e anga ia liliu 'o e laó, 'oku 'ikai ke tapu hono fakangofuá, ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu eni, ko 'etau tālanga 'atautolu he lao 'oku fakahū mai 'e he Pule'angá. Pea ko e 'uhinga, 'oku 'ikai ke u ...

Lord Nuku: Sea, ko 'eku ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Lord Nuku : ... fakatonutonu ko e Feitu'u na 'oku pule.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Me'a mai e Fakafofonga 'Eua.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu atú, ko e ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Hou'eiki fakataha kimu'a e tā 'a e 3:00 kuo tau pāloti e me'a ko eni ko 'eku faka'amu ia. He kuo 'osi melie 'a 'etau hanga 'etautolu 'o talanoa'i 'a e kupu'i lao ko eni 'oku 'omai. Ko 'eku faka'amu ia 'io, pea hangē ko e fakatonutonu kuo 'omai mei he Fakafofonga Hou'eiki 'o 'Eua hano fakahū mai ha lao ke faitohi ki ha me'a 'oku fai.

Kuo 'omai mei he Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai 'a e faka'amu ke kei hoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga pea mo e kau Fakafofonga mo e Fale ni hano hanga 'o toe fai ha fakatonutonu pē ko ha fakalelei'i 'a e ngaahi me'a kuo fai mai ki ai 'a e feme'a'aki 'o hangē e me'a na'e feme'a'aki mai ki ai 'a Tongatapu 2, 4 pea mo 5.

Pea 'oku 'i ai leva 'a e fokotu'u ia na'e 'omai ke fakafoki 'a e lao ko eni 'o 'oua 'e tali pea kuo poupou. Pea kuo toe fai mai 'a e fokotu'u 'a e Pule'anga mo e 'Eiki Palēmia te tau pāloti pē 'oku tali eni pē 'ikai. 'A ia ko 'eku faka'amu sai 'aupito pē 'omi ia e ngaahi fakakaukau ia ko ena, ka 'e kei pule pē 'a e pāloti 'e fai mo e me'a ke tau hoko atu. He 'ikai ke u tu'utu'uni 'e au ha me'a heni Hou'eiki fakataha, tau hanga 'o *practice* 'a e Temokalati.

Ko e lao ē kuo 'omai pea 'oku fakafiefia 'aupito pea 'oku ou tui 'oku tokoni lahi 'a e ngaahi, hangē ko ha ngaahi matavaivai nai ke fai ha tokanga ki ai, pea ka a'u atu 'o fai hano fakatonutonu pea hoko atu. He kuo 'osi 'omi e fokotu'u ia ke kaniseli ke fakafoki e lao ko eni pea poupou pea 'e pāloti tautolu ki ai.

Paula Piveni Piukala : Sea 'ai ke u ki'i faka'osi atu pē.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko e kole ia ko e toho pē vaka ki he *deck repair* 'a e ngaahi matavaivai ko eni, uike 'e taha foki mai, ke 'amanaki ke taau mo e 'amanaki 'a e kakai. 'Oku ke 'ilo kapau te tau fakahekeheka 'a e kakai he fo'i tu'unga totonu ko eni 'o e vaka, 'ikai toe kehekehe. Ko e 'uhinga ia 'eku fakalave ki ai kimu'a 'oku tau pāloti. Mahino kiate au e *issue* ka 'oku ou fakatokanga e me'a ko eni. Kapau 'e 'ikai ke mou tokanga'i te mou toki fakamo'oni ki ai 'amui.

Poupou ke monomono e fakatonutonu mei he Pule'anga kae lava ke fokotu'u Komisiona Fakafepaki'i Faihala

Lord Tu'iha'angana : Kātaki pē ko 'eku feinga pē ke mahino e me'a ko ia 'oku me'a mai ai. 'Oku 'ikai ke faingofua pehē ke uike taha pea 'ave e me'a ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai ke uike taha. Ko e fu'u, kamata na'e kamata, ko e malanga 'a e Fika 5 'anenai he Tefito'i Lao na'a ku laulau hifo na'e 'osi a'u ki he kupu 'e 5 pē 6 te'eki ai ke 'osi 'i he Tefito'i Lao.

Pea ko e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmia kapau na'a 'i he fokotu'u ko ē kapau na'e fai e felotoi ki ai, ko e *review* e tefito'i lao kakato. Mahalo 'e 'osi 'a e teemi ko eni 'i hono *review* mo e fou 'i he, ke 'alu ki he Komiti Lao 'a e Pule'anga 'o ha'u, ha'u ki Fale Alea,

ha'u ko e fakafuofua ia Sea. Mahalo 'e 'osi 'a e teemi ko eni pē kuo kakato mai e *review* ko ia pē 'ikai.

'Oku 'ikai ke uike 'e taha ke pehē pē toho'i atu uike 'e taha 'a e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai. 'Oku 'ikai ko ha ki'i monomono pē ia pē ko ha fakatonutonu lava pē ia 'o uike 'e taha. Ko 'eku mahino'i ko e fokotu'u ia he na'e kamata kinikini mai mo lau mai he 5. 'Oku fele 'a e ngaahi kupu ia na'e 'uhinga ki ai. Ka ko e me'a ko ia 'oku ou tui au ki ai fakahoko e fakatonutonu ko eni ka tau fokotu'u e sino ko eni mo tau 'alu pē mo vakai'i 'a e 'u me'a ko ia. Ko e poini ia.

'Eiki Palēmia : Sea ko e ki'i tokoni atu pē. Ko u poupou lahi ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki ke 'uhingá kae fokotu'u kae lele pea tau fakalelei'i ai pē. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e peseti 'e 100 ko e me'a 'oku 'i ai ai 'a e ngaahi Lao Fakatonutonu he ta'u ki he ta'u, ko e 'uhinga ko 'etau fakatokanga'i hake, ko e me'a ko ē 'oku tonu ke fakalelei'i, fakalelei'i.

Ka 'oku ou kole atu tali ē ka tau hoko atu. He ko e talu eni 'etau kalanga'i ke pehē fai mo 'ai eni. 'Ai eni pea tau hokohoko atu ai pē hono liliu. He 'oku hangē ko e me'a 'a e Hou'eiki, kapau te tau toe foki 'o *review* pau ke fai 'a e *public consultation* pau ke fai 'a e *consultation* mo e 'ū *stakeholder* kehekehe. Toe foki mai ia pau ke 'alu e me'a ki he 'Ateni Seniale. Ha'u ki he Kapineti 'alu mei ai ki he Komiti Lao *it's a long process, process* lōloa. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'e pehe'i hake pē 'o 'osi. He ko e 'uhinga 'oku pau ke fakapapau'i 'o fakatatau ki he Konisitūtone fakatatau ki he founga ngāue 'oku tau angamaheni pē ki ai Sea. 'A ia 'oku ou 'oatu kole atu ke tau pāloti ā ka tau toki hoko atu ā. Mālō.

Mateni Tapueluelu : Sea mahalo te u ki'i sekoni pē au 'e 30 pea u fokoutua au ki lalo. 'E 'Eiki Sea mo Hou'eiki ko u 'uhinga pē au ia ke fakamahino Sea tūkunga 'oku mau 'i ai. 'Oku fu'u faingata'a 'aupito kia kimautolu ke mau pāloti ki ha lao ke 'omai ha kuli le'o ki he fonua 'oku mau ongo'i 'e iku pusuaki'i ia 'e he ni'ihiki ko ē na'e totonu ke tokanga ki ai e kuli le'o. Ko e tūkunga ia ko ē 'e hoko, pea 'oku mau 'oatu ke...

<008>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu: „, tohi'i hinehina mo 'uli'uli homau le'o 'i he miniti, pea tuku ke tau sio ka tau folau.

'Eiki Minisitā Lao: Kau fakaanga ia Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'e falala ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Ka 'o kapau te tau toloi 'a e lao ko eni mahino ko e ta'u ia 'e taha 'etau toe toloi hono fakahoko 'o e me'a ko eni.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu Sea 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'omai 'o hangē ha fu'u me'a lahi ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Me'a mai 'a e fakatonutonu 'i he ...

Mateni Tapueluelu: 'Oku 'ikai ke mo'oni ia 'Eiki Sea, ko e fanga ki'i fakatonutonu iiki ko eni ko e konga lahi ia ko e *consequential* kuo 'osi liliu 'a e Konisitūtone, ke to'o 'a e Komisoni Fakamaau'anga 'o 'ave ki he *Judicial Panel*, ke fakapapau'i 'oku nofo 'i he malumalu o 'Ene 'Afio, ko 'ene malu 'aupito ia he ko e kulī le'o eni te ne siofi 'a e Pule'anga.

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia ‘i he fonua ni ‘e falala ki ai ‘a e tēpile ko ē.

Mateni Tapueluelu: Ka ‘oku nofo pē ia ‘i he malumalu ko eni. Ko hono mo’oni ia Sea, ‘oku nau hanga ‘o fokotu’utu’u ke nau pusiaki’i ‘a e Komisiona, pea he ‘ikai ke mau lava ‘o pālōti ki ai.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea, ‘oua ‘e kaikaila tau feme’a’aki lelei pē.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu pē Hou’eiki ko e tu’u foki ‘i he taimi ni kuo ‘ova ho’omou taimi ‘o tautautefito kia kimoutolu ko eni kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku miniti pē ‘aku sekoni pē ‘a’aku ‘e 5 Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha pusiaki’i ‘i he’etau pehē atu ‘atā ki ha Fakamaau, ‘atā ki ha loea ta’u 5, ‘e pusiaki’i ia ‘i fē’ia? Pea tau pehē atu ‘ave ‘a e faitu’utu’uni ki he vāhenga ke ‘omai mei he sino ko ē ‘oku ne tokanga’i, ko e pusiaki’i ‘i fē?

Mateni Tapueluelu: Ko e pusiaki’i eni Sea ‘oku talamai ai ke hanga ‘e he Kapineti ‘o fokotu’u mai ‘a e *Acting Commissioner*, hā ‘oku ‘ikai ke lava ‘o to’o ‘a e me’a ko ia ‘oku faingofua pē.

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ko e me’a ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’anga ni ko e fo’i kupu ‘e 2 ko ē ko e *amendment* pē ia ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’anga ni, ko e lao ena mei he 2007.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku faingofua ke to’o pea liliu ‘a e kupu ko ia kapau ko honau loto, ka ko hono mo’oni ‘oku ‘ikai ke toka honau loto ‘o nautolu Sea, ko e me’a ia ‘oku ‘omai pehe’i ai.

‘Eiki Palēmia: Ko e taimi na’a ke Pule’anga ai Fakafofonga na’a ke fai ha me’a pehē?

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia ‘oku ou tui kuo ...

‘Eiki Palēmia: Tau feinga ange ke tau toka’i ‘a e kakai ke fai ha ngāue.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io, ‘Eiki Palēmia ko u tui kuo, Hou’eiki ‘oku ou tui kuo, ‘io 7 te ke toe ...

Paula Piveni Piukala: ‘Io Sea, ‘e lelei ange ke tau lue atu ‘oku ‘i ai ha luo, he te tau faka’ehi’ehi mei ai, ha’atau ‘omai ha Komisiona ko e fakangalingali te tau tō he luo. Ko e poini ko ē ‘a’aku Sea, kapau nau pehē ‘e lōloa, ‘oatu au ki he Komiti Lao, kae uike ‘e taha pē me’a ko eni.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko u fakatonutonu atu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ko e naunau eni ke fili ‘aki ‘a e Komisiona, ‘a eni ko eni ‘oku ‘omai. Ko hono fakatokolahi ange ke faka’atā ‘a e tokotaha ko ē ‘e tohi mai. Ko e Tefito’i Lao ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e liliu ai, ko e fo’i liliu pē eni ki he tokotaha ko ē ‘e fili, ko e fo’i me’a pē ia ‘oku ‘omai ko ē heni ko ē ke me’a.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e Nōpele.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatu’utamaki ko eni ‘o e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko e fo’i, ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha *appointment agency*, ko hai te ne fokotu’u ‘a e sino, ‘oku ‘i he ‘Ene ‘Afio ke ne fakanofa ka ko hai te ne fokotu’u ‘a e sino, te’eki ai ke ‘asi ia ‘i he lao.

Lord Nuku: Sea ko u toe fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku pehē atu ko e kupu 2 ‘o e tēpile ‘uluaki, ko e Palēmia mo ‘ene Kapineta.

Lord Nuku: ‘Oku ‘i ai ‘eku fakatonutonu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ko ‘ene me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘oku ne maumau’i ‘a e lao ‘o e Fale he ko e lao ia ‘oku kei mo’ui. ‘Oku ne talamai ‘e ia ‘oku hala, ka ‘oku talamai ko e me’a ko ia ‘e fokotu’u ‘e he Kapineta. Pea kapau ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke mou sai’ia ai, ‘omai ‘a e tohi, ‘omai ki he Fale ‘ave ki he Komiti Lao ke fetongi ‘a e ‘ū me’a ko ia.

‘Oku ‘ikai ke, na’e ‘ikai ke ‘omai ‘a e lao ia ko eni ...

Fokotu’u ke ‘omai ‘a e fakatonutonu ki he Tefito’i Lao ‘o fakalelei’i

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘o e fokotu’u atu Sea ke ‘omai ‘a e lao ko eni ...

Lord Nuku: ‘O ‘omai.

Paula Piveni Piukala: ‘O ‘ave ‘o fakalelei’i pea toki ‘omai, kae toki fakahekeheka ‘a e kakai ki ai.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eua kātaki ‘o me’a ange ki lalo. Ko e tu’u ko eni kuo toe ha’u ‘a e ‘ū fokotu’u ia. Ko e fokotu’u na’e mahino ko e fokotu’u ke fakafoki ‘a e lao pē ko e fokotu’u ke tali. ‘A ia ko e fokotu’u ia, ke fakafoki kae ‘oua ‘e tali, he ‘oku mahino ‘a e ngaahi me’a na’e fai ki ai ‘a e malanga ‘a e ngaahi Tefito’i Lao.

Ko e talanoa’i ko ē mo e feme’a’aki ko ē ‘i he Tefito’i Lao ko eni na’e ‘omi ke fai ki ai hono tālānga’i pē ‘e tali pē ‘ikai, fakahū mai ‘e he Pule’anga, ‘oku ou kole atu kuo ‘osi fe’unga ia. He ko e ngaahi me’a ko eni te tau hoko atu ki ai, ko e ngaahi me’a ia ‘a eni ko ē pea ‘ikai ai ke tau nofo ‘i he ‘asenita ‘o ‘etau fakataha mo e feme’a’aki ‘oku fai.

‘Oku ‘i ai ha fokotu’u ke pālota?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fokotu’u atu Sea.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko e pālota ...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea pē ‘e ‘i ai ha faingamālie kimu’a pea tau pālota.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole na’a ku loto pē au ke ‘ai pē ke mahino ‘a e fokotu’u. Ka ‘ikai ke mahino ‘a e fokotu’u fakamolemole Sea, ko e fokotu’u ke fakafoki ‘o fakalelei’i, ko e ‘uhinga he ko e me’a ia ‘a e Palēmia na’e fokotu’u mai pea na’a ku poupou au ki ai, ke fakafoki ke fakalelei’i, kae toki fakahū mai Sea, mālō.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō ko e fokotu’u ē ke fakafoki.

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ou fakaongoongo atu pē ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha taimi he ko e 3 eni.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Tau foki ‘o Fale Alea ko eni kuo hoko ‘a e 3. Tau mālōlō ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Komiti Kakato.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou’eiki hangē pē ko e me’a na’e fai ki ai e fakahoha’a ko u tui kuo lahi e tālānga kuo ‘osi fai fekau’aki pea mo e fokotu’u ko eni kuo ‘omi he Pule’anga kae pehē mo e ngaahi faka’amu kuo ‘omai mei he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, mo ha me’a ke fai ha tokanga ki ai pea mo e fokotu’u mo e poupou ‘oku fai mai mei he Hou’eiki Nōpele ‘o makatu’unga ki hano toe hoko atu hano fakalelei’i pē ko ha me’a ‘oku fiema’u ‘i he kaha’u, pea na’e ‘osi me’a pē ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Na’a tau kimu’a he’etau mālōlō ko e taimi ia na’e ‘oange ki he ‘Eiki Sea e Fale Alea ka ko Tongatapu 2 ko ā ‘oku toe ‘i ai pē ho sekoni ‘e 30...

<007>

Taimi: 1535-1540

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ... pe ko e sekoni ‘e tolu? Me’a mai.

Tokanga ke fakalelei’i ‘a e Tefito’i Lao pea toki ‘omai ke fai hano monomono

‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakato. Sea ko e ki’i me’a si’i pē ‘oku ou tokanga ki ai kimu’a pea fai ‘etau pālōti. Ko e fo’i kupu foki ko eni ‘oku ou ‘omai ke fai ki ai e alea pea mo liliu. Ko e ki’i fo’i kupu ‘oku ngali si’isi’i ka ko e fo’i kupu ko ia ‘oku nofo ia ‘i loto ‘i he fo’i Tefito’i Lao ‘oku fu’u lahi ‘aupito. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kongā ‘i he Tefito’i Lao ko ia ‘oku ne, ai hono kaunga hangatonu ki he kupu’i lao ko eni.

‘A ia te u pehē ‘oku nofo e ki’i kupu ko ē ‘i he loto fo’i lao, Tefito’i Lao ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi hangatāmaki ai. Ko e me’a ‘oku mau tokanga ki ai ke ‘uluaki fakafoki ‘o faito’o ‘a e ngaahi hangatāmaki ke sai pea toki ‘omai leva ke tau, ke fai ha vakai ki he feinga ko eni ke liliu pea ‘e lava leva ke ‘omai e lao ‘oku ma’a. ‘Ikai ke toe ‘i ai hano uesia ‘i he ngaahi kupu ko eni ‘oku fai ai ‘a e hoha’a ko ē ki ai. ‘A ia ko ‘eku faka’amu pē ‘a’aku Sea ke ‘oatu ‘a e fo’i me’a

ko ia. 'E toe lelei ange ki he Fale 'etau ngāue 'i he liliu 'i ha Tefito'i Lao 'oku ma'a 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha hangatāmaki mo ha ngaahi palopalema ai ko ia pē Sea mālō.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu 2, 'oku tō pē pe nai ia 'i he me'a ko ē na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu 4 mo e faka'amu ko ia. 'Eiki Sea e Fale Alea ko ho taimi eni.

Lord Fakafanua: Tapu atu ki he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea fakamālō atu pē he tuku mai e taimi ko eni koe'uhí ko u fanongo pē ki he ngaahi fakamalanga pehē foki ki he fokotu'u fakatonutonu ko eni mei he Pule'anga.

Ngaahi fokotu'u fakatonutonu felāve'i mo e Tefito'i Lao

Ka ko u fie talanoa pē Sea ki he fakatonutonu ko eni 'oku 'omai he Pule'anga pea mo 'ene felāve'i pea mo e Tefito'i Lao hangē pē ko e me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Fakafofonga. Koe'uhí ko e fakatonutonu 'oku ne hanga 'o fakatonutonu'i 'i he *schedule* 1 'o e Tefito'i Lao pē ko e tēpile 1 'a e kupu 1(1) 'aki hono tānaki hono tamate'i 'a e fiema'u ke ma'u he taha ko eni 'oku ne tohi ke ne ma'u e lakanga ko e *Anti-Corruption Commissioner* 'a e lakanga ko e Fakamaau Mālōlō pē ko e tu'unga lakanga ko ia. Pea kuo fakatonutonu mai he Pule'anga 'a e kupu ko eni 'o tānaki ko eni ko hono fakalahi 'a e *qualification* mei he Fakamaau Lahi ha taha na'e ngāue ko e Fakamaau. Tānaki mai ki ai ko ha taha na'e loea 'i Tonga pē ko ha feitu'u he Kominiueli 'i ha ta'u 'e 15 pē lahi ange.

Sea ko 'etau fakafehoanaki e lakanga ko eni koe'uhí ko e lakanga ko eni 'oku tau fakatatau ki he ngaahi lakanga tatau 'i he Kominiueli, 'ū fonua ko ē Kominiueli pea fakatatau ki he *Anti-Corruption Commissioner* mo e Lao ko eni 'i 'Aositelēlia ko 'enau Lao 'anautolu 'oku hā, 'a ē na'e fakamatala mai pē he 'Eiki Palēmia. 'Oku fiema'u ke 'i ai ha taha na'e Fakamaau mālōlō pē ko ha taha kuo ngāue 'i he'enau 'ū Fakamaau'anga 'o 'ikai toe si'i hifo he ta'u 'e 5. Pea 'i he'ene pehē 'oku tau fakalaka tautolu ia, ma'olunga ange 'a e *qualification* 'oku hilifaki he Pule'anga Tonga fokotu'u mai he liliu ko eni ki he lakanga ko eni, ma'olunga ange ia 'i 'Aositelēlia.

'A ia ko e me'a 'oku tau tokanga ki ai 'oku 'omai pē he fo'i Lao Fakatonutonu ko eni. 'Uluaki ko hono fakalahi 'a e *qualification*. Ua ko hono fakalelei'i 'a e kupu ko ē fekau'aki pea mo 'ene vāhenga. He ko e taimi ko ē 'oku tau talanoa ai Sea ki ha lakanga kuo pau ke fua tautau 'a e tokotaha ko ē 'oku tohi ki he lakanga ko ia. 'Uluaki 'a e ngāue ko eni 'oku hā pē ko 'ene *job description* fakatatau ki he Lao ko eni *Anti-Corruption* fakafehoanaki ia pea mo e pa'anga vahe ko ē te ne ma'u ki he ngāue ko ia.

Ko e fo'i me'a mahu'inga ia 'e ua 'oku fua tautau he tokotaha kotoa pē 'e tohi ki ha fa'ahinga lakanga. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e lakanga ko eni koe'uhí 'oku 'i ai 'ene Tefito'i Lao ne pule'i 'a e ngāue ko ē 'oku fakahoko he *Anti-Corruption Commissioner*. Pea talu mei he 2007 kuo hanga 'e he Patiseti ko eni 'a e Pule'anga mo e Fale Alea 'o tali ke 'i ai e pa'anga 'a e *Anti-Corruption Commissioner*. Mei he 2007 fakaivia'i mei he pa'anga tokoni mei 'Aositelēlia pea fakafoki e pa'anga ko ia te'eki pē ke fokotu'u e lakanga ko eni, te'eki pē ke kamata e 'ofisi. 'O a'u mai ki he 'aho ni me'a mai e Pule'anga 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e pa'anga pea 'oku nau fiema'u ke nau hanga 'o fakaivia'i ke hoko atu e ngāue...

<007>

Taimi: 1540-1545

Lord Fakafanua : ... ka ko e ki'i fakatonutonu pē eni 'oku nau 'omai ke fakakakato 'aki 'a e ngāue kae lava ke fa'u 'a e *Anti-Corruption Commissioner*.

Sea ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai, tau fakatātā pē ki he tu'unga ako. Na'e 'uluaki 'omai 'e he Tefito'i Lao mei he kamata'anga tau pehē pē ko e Fakamaau'anga ko e lēvolo 'o e *PhD*. Ko e me'a 'oku 'omai 'e he Pule'anga ke tau fakalahi 'enau fakatonutonu ke tānaki atu mo e *MA* ke lava pē mo e *Master* 'o tohi ki he lakanga tatau pē. 'A ia ko e faikehekehe ia ko ē mei he Fakamaau'anga ki ha taha 'oku ta'u 'e 15 'ene ngāue lao 'i he fonua ni.

Ko e fakakaukau ko eni ke pehē ko ē 'oku tukuhifo 'a e ngeia mo e mafai mo e ivi 'oku ma'u 'e ha taha ko eni 'e tohi ki ai, hono fakasi'isi'i hifo mei he Fakamaau'anga ki he lakanga 'a ha taha 'oku ngāue 'i lalo pē ta'u 'e 15 'oku 'ikai ke toe ma'u ia Sea, koe'uhi 'oku 'osi fakatonutonu mai 'e he Pule'anga ia 'a e me'a ko ia. Pea ko e me'a ko ia ke tau manatu'i Sea ko e fakanofu 'oku fakahoko ia he feitu'u kehe. 'A ia ko hono fekumi ko hono *recruit* ko e *process* ki hono tu'uaki, ki hono *short list* 'initaviu mo e 'ū me'a ko ia, 'oku 'i he mafai pule ia 'i he Tefito'i Lao 'oku hā 'i he kupu 5 ko 'Ene 'Afio he Fakataha Tokoni. 'A ia ko e kupu 5 'o e kupu si'i (1) 'oku hā ia ai.

Kupu si'i (2) na'e 'ohake 'e he kau Fakafofonga 'oku 'i ai 'a e kupu 'oku lave ki ai 'a e kupu 5(2) 'a e Lao Ngāue 'a e Fakamaau'anga 2006 'oku 'osi pekia ia.

Tui 'ikai uesia ngāue Komisiona Tau'i Faihala ka 'ikai fakatonutonu kupu 5(2) he Tefito'i Lao

Sea ko e fehu'i 'uluaki, kapau te tau tukunua'i 'a e kupu 5(2) kae toki fai hano fakatonutonu 'amui, 'e uesia nai 'a e ngāue 'a e *Anti-Corruption Commissioner*? Ko 'eku tali ki ai Sea, 'ikai ke u tui au 'e uesia 'a e ngāue 'a e *Anti-Corruption Commissioner*. Koe'uhi ko e me'a mahu'inga ko eni 'oku tau tokanga ki ai ke fai mo hoko atu 'a e ngāue. Ko e talu eni mei he 2007, 2007 Pule'anga eni 'e fiha hono fiu feinga'i, fiu alea'i ke 'i ai ha *Anti-Corruption Commissioner* 'i Tonga ni. Toki fuofua Pule'anga eni, 'osi e Pule'anga 'e fiha, kuo nau hū mai palōmesi mai, paasi e lao ko eni ka nau hanga 'o poupou'i, fakaivia'i, mo fakanofu 'a e *Anti-Corruption Commissioner*.

Kiate au fai mo tau 'ai 'a e me'a ko eni 'oku fuoloa ta'u eni 'e fiha 'etau tali ke 'i ai ha *Anti-Corruption Commissioner*. Fale Alea eni 'e fiha ko u kau ki ai Sea fakamalanga'i pē *Anti-Corruption, Anti-Corruption* 'aho ní, fakahū mai e lao ke fakaivia'i e *Anti-Corruption Commissioner* 'oku tau toe siosio holo tautolu ia, *oh* tau toe toloi Sea. Sea 'oku 'uhinga lelei pē ngaahi fakamalanga ia ke fakalelei'i e ngaahi kupu kehe ko eni 'a e lao. Ka ko e fehu'i kapau te tau sio ki he fo'i tefito'i me'a mahu'inga taha ke fai mo lava 'a e ngāue.

'Oku 'i ai e mo'oni 'oku 'ikai ke u tali 'ikai ke u tui tatau pea mo e 'Eiki Minisitā Lao he'ene pehē ka fakafoki e lao ko eni 'e toki fakafoki mai pē he ta'u fo'ou Sea. Ko e taimi pē 'oku toki 'ave ai ki he 'Ene 'Afio 'ikai ke tali mai mei he 'Ene 'Afio 'e tali ai e lao ki he ta'u hoko. Ka fakafoki atu mei he Fale Alea ko e me'a pē ia 'a e Pule'anga ke nau toe fakafoki mai ki he Fale. Pea 'o kapau ko e mo'oni ē 'e lava ke fakafoki mai e lao, ngāue'aki e tohi mafai ko eni 'a e 'Eiki Palēmia ke fakavave'i. Kae tuku kātōa e ngāue 'a e Fale Alea tau ngāue taha pē ke fakalelei'i 'a e fo'i me'a ko eni.

‘A ia ko e anga pē ‘eku poupu Sea ki he ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘ohake, he ‘oku hangē ko ē ‘oku tau fakafekiki ka ko e lelei taha ‘a e fonua mo e fiema’u ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* ko ia ‘oku ou tui ‘oku tonu ke tau ngāue ki ai Sea. Ko e hā pē founa ngāue ka ‘e ‘i ai pē founa ia ‘e lava ke ma’u e me’a ko ē ‘oku tau fiema’u ki ai.

Tokanga ke fai hano vakai’i e kupu 2 ‘o e *schedule 1*

Ko e me’a hono 2 ko e kupu 2 (1) ‘o e *schedule 1*. ‘A ia na’e ‘osi fakamalanga pē Hou’eiki Mēmipa ki ai. Ko e fakanofu ko eni ha Le’ole’o, ‘oku ‘i ai e tokanga koe’uhi ko e fakanofu ko eni e *Anti-Corruption Commissioner* ‘oku ‘i he’ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni. Ko hono fili ko eni ha taha ke Le’ole’o ‘oku ‘i he Kapineti ia. Hangē ko ē ‘oku tau toe tukuhifo ‘etautolu ia e Le’ole’o he ‘e malava pē ia, ‘oku ‘i ai e ngaahi sino meimei ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Fakafanua: ... tatau pē ‘ene mahu’inga pea mo e *Anti-Corruption Commissioner* ‘e malava pē he *Anti-Corruption Commissioner* ia ‘o fili ‘ene Le’ole’o.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku tau hanga ‘o fakatokanga’i Sea ko e sino ko eni ‘oku ne, ‘oku fakaivia’i he lao ke ne hanga ‘o fili ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* ‘oku fa’a fakafoki pē ‘a e Le’ole’o ia ki he sino ko ia ‘o tau fakatātā pē ki he ‘Omipatimeni. Ko e ‘Omipatimeni fai kātoa he ‘Ofisi e Sea ‘a hono tu’uaki *interview, short list* pea ko e fokotu’u ko eni ‘a e ‘Omipatimeni ‘oku ‘ave ia mei he Sea ki he Fale Alea ke nau toki aofangatuku ki ai.

Pea na’e ‘osi me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ko e taimi ko ē ‘oku Le’ole’o ai ha taha ‘a ia ko e *Attorney General* ko eni ‘o e Pule’anga he ‘aho ni na’e kei *CEO* he taimi ko ia na’e pau ke me’a mai e Le’ole’o ‘o fuakava ki he Fale Alea. ‘A ia ‘oku fehoanaki leva ‘a e mafai ko ē ‘oku ne hanga ‘o fakanofu ko eni ‘a e sino ‘o e *Anti-Corruption Commissioner* pea mo e mafai ko ē ‘oku ne hanga ‘o fakanofu ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* Le’ole’o.

‘A ia ‘oku ou tui Sea ko e kupu fika 2 ‘oku tonu ke toe fai ha vakai ki ai. Ka ko e talu eni e tu’u pehē mei he 2007 ko hono toki fakatokanga’i eni Sea. Ka ‘oku tonu nai ke tau hanga ‘o toloi e ngāue ke fokotu’u he ‘aho ni ‘aki e fo’i kupu ko eni? Kiate au tonu pē ke fai ha ngāue ki ai ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ko ha me’a ia ke ne hanga faka’atungia’i e ngāue Sea ke ta’ofi hono fakanofu he ta’u ni, taimi ni ‘a e *Anti-Corruption Commissioner* koe’uhi ko ‘etau manavasi’i na’a hanga ha taha ‘o fakanofu ha Le’ole’o Sea. Manatu’i ko e Le’ole’o ia ko e mama’o atu pē *Commissioner* ko ‘ene foki mai ko ia ‘e *Commissioner*.

He ka ‘i ai ha taha ‘oku fakanofu ko e *Anti-Corruption Commissioner* Le’ole’o pea faihala ‘a e tokotaha ko ia ‘oku ‘i ai pē e ngaahi kupu ‘e tali ui ki ai he lao ko eni, kuo pau pē ke toe tali ui mo e tokotaha ko ia ki he lao kapau ‘e faihala. ‘A ia ko ‘etau feinga ke tau hanga ‘o fakamā’opo’opo mo fua tautau Sea pē ‘oku mafatukituki fe’unga ‘a e tōnounou e kupu 2 kupu (1) ke toloi hono fakanofu he taimi ni e *Anti-Corruption Commissioner*.

Ko e me’a fiema’u vivili eni talu ‘etau talanoa mei he ta’u ‘e fiha ki mu’a mei he 2007 hono fatu e fo’i lao ko eni ‘i ai e ngaahi liliu fakapolitikale na’e fakahoko he 2010 te’eki ai ke fakatonutonu ia ko hono toki fakahū mai eni ha fakatonutonu. ‘A ia ko e me’a hono ua toe pē me’a ‘e ua Sea.

Tokanga ke fakalelei'i kupu 3 *schedule 1* he 'oku fepaki ia mo e tokāteline fakamāmani 'a e Komisiona

Ko hono tolu ko e kupu fika 3 'o e *schedule 1* ko e ngofua ke ma'u he Komisiona ha lakanga kehe. 'A ia ko e, ko hono fakalea fakapālangi ke ne ma'u *hold* ha *public office*. 'Osi fakangata 'i he kupu fika 5 'o e tefito'i laó kuo tapu pē 'ikai ke 'i ai ha *Anti-Corruption Commissioner* 'e fili mei Fale Alea.

'I he 'ilo fakamāmani lahi Sea 'oku tapu'i ia ke kau ha taha 'oku ngāue he *public service* ke hoko ko ha taha 'oku *Public Commissioner* ka 'oku faka'atā ia he kupu ko eni, ngofua ke ma'u he Komisiona ha lakanga kehe 'i he Pule'anga 'i he taimi tatau.

Kiate au ia 'oku fepaki e kupu ko eni pea mo e ngaahi *principle* fakamāmani lahi 'a e *Anti-Corruption Commissioner*. 'E malava pē ia ke hoko ha taha ngāue he Pule'anga ha taha ko ha *CEO* 'e fakanofu ia ko e *Anti-Corruption Commissioner* pea te ne toe siofi pē 'e ia 'a 'ene ngāue mo e ngāue 'ene kau ngāue. 'Oku hala ia Sea 'i he tu'u fakamāmani lahi ngaahi *principle* ko ē *Anti-Corruption Commissioner* ke lava ha Komisiona 'o toe ngāue fakapule'anga pē 'i ha lakanga kehe 'i he Pule'anga.

'A ia ko e kongā ko eni 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha hano fakalelei'i. Ka te ne uesia 'a e fakanofu ke kamata 'a e *Anti-Corruption Commissioner*? 'Ikai, koe'uhí ko e 'ū me'a ko eni 'oku 'osi mea'i pē he 'Ene 'Afio pea mo e ni'ihi ko eni te nau hanga 'o filifili 'a e kakai te nau tohi ki he lakanga ko eni. 'Oku ou falala Sea ki he kupu mafai 'oku fakaivia'i 'e he lao te ne hanga 'o fakanofu 'a e *Anti-Corruption Commissioner* he 'ikai ke nau hanga 'o fakanofu ha taha te ne hanga 'o *investigate* pē 'a ia.

'A ia ko e me'a ko eni ke tau toki hanga 'o fakatonutonu Sea kuo pau ke hoko e me'a ia ko ia. Ka 'oku 'uhinga lelei ke tau toloi 'a hono fakahoko e ngāue? 'Ikai ke u tui au ki ai Sea ka ko e me'a ia ke fua tautau he Hou'eiki he taimi 'oku nau hanga ai 'o pālōti'i ke fakafoki e lao ko eni ke toloi atu he ko e faka'amu e Pule'anga ke fakahū eni 'i he patiseti fo'ou. ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Lord Fakafanua: ... Kumi ha Komisiona kae kamata e ngāué, fa'u e 'ōfisi kae fai mo nau ngāue he vave tahá pē. Ko e me'a ko ia Sea ko u poupu au ki ai ko e me'a ia 'oku ui ko e pule lelei 'oku tau tali ui ki ai. Talu meí he 2007 'etau tali, ko e hā e 'uhinga te tau toloi ai koe'uhí ko e fanga ki'i me'a iiki.

'Oku tau 'osi fakatokanga'i Sea kapau 'i ai ha faihala 'e hoko hili 'etau tau tipeiti ko eni, fu'u mata'ā'ā ia. Kapau 'e toe hū mai ha taha 'o fakanofu, fakafepaki ia pea mo e *principle* pe ko e mo'oni'i me'a 'oku tau 'ilo 'oku 'ikai ke tonu ke kau. Pau ke tau'atāina 'aupito e Komisioná 'a ia ko u hanga 'o fakahalaki 'a e kupu 3 'o e *schedule 1* 'aki e ngaahi makatu'unga ko eni Sea. Pea 'oku ou kole ki he Hou'eiki Fakafongá mou *google* e me'a ko eni he 'oku mo'oni ia. 'Oku 'ikai ke tonu ke 'i ai ha taha ia te ne *hold ha public office* ke hoko 'i he taimi tatau pē 'o Komisiona.

Tokanga ki he kupu 6(1)(c) fekau'aki mo e taimi fakafisi ai Komisiona

Me'a faka'osí pe Sea 'i he me'a makehé peá u toki foki mai ki he ngaahi fokotu'u ko eni meí he Pule'angá. Kupu 6 (1) (c), 'a ia ko e kupu 6 (1)(c) 'a e 'atā ko ē e lakanga. Ko e taimi ko ē 'oku fakafisi ai 'a e meimeí hangē pe eni ko e me'a na'á ku talanoa ki ai kimu'a Sea. Fakanofó 'e he Tu'í 'i he Fakataha Tokoní, taimi ko ē 'oku fakafisi aí, tohi fakafisi ia ki he Palēmiá. 'Ikai ke *align* pe 'uhinga lelei, he koe'uhí kapau na'e tānaki atu 'a e Palēmiá kae pau ke 'ave 'ene tohi fakafisi ki he feitu'u ma'u mafai 'okú ne hanga 'o fakanofó 'e 'uhinga lelei leva taimi 'oku 'ave ai tohi ki he Palēmiá. Pau ke 'ave e tatau ki he Palēmiá, pau ke 'ave e tatau ki he Sea e Fale Aleá. Koe'uhí ko e 'ū kupu ia 'oku 'ave ki ai 'ū lipooti 'a e *Anti-Corruption Commissioner*.

Ko e fatongia ia e *Anti-Corruption Commissioner* ke ne hanga 'o fakatotolo'i e faihala 'o e ni'ihi 'oku nau vahe meí he Pule'angá pea 'oku hiki ia 'i he konga kimu'a ko eni 'o e Lao Fakaangaangá. Meí he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea, Hou'eiki Kapineti, kau ngāue Fakapule'angá 'o a'u ki he faka'osí Sea 'oku 'asi ai ko e Hou'eiki Ma'u Tofi'á.

Sea 'oku mafatukituki e me'a ko eni kiate au, koe'uhí ko e Hou'eiki Ma'u Tofi'á 'oku nau ma'u tofi'a pē kae 'oleva kuo to'o 'enau hingoá pe kuo nau hā'ele atu. 'A ia ko e fō'i sino ko eni ko 'ene fokotu'u pe sino ko eni 'oku sio taha pe ia ki he ngāue 'o e Hou'eiki Fakafofongá, Pule'angá pea mo e Hou'eiki Ma'u Tofi'á. 'Oku 'ikai ko kimautolu pe eni 'oku mau Fakafofonga Fale Aleá, kātoa e Hou'eiki Ma'u Tofi'a 'Ene 'Afíó.

'Oku vakai'i mautolu 'i he Lao ko eni. Sea 'oku ou fakafepaki'i e me'a ko iá, 'ikai. Mālō e ma'u koloa, siofi'i 'emau ngāue ke lelei mo māsila mo faitotonu fakatatau ki he 'emau fuakava.

Sea, ko e ngaahi lakanga kehé te nau ngāue he 'ahó ni, mālōlō 'apongipongi. Kau Fakafofonga Filí te nau filí mai ki Fale Alea pea nau mālōlō atu 'apongipongi. Ko kimautolu mau tu'uma'u he lao ko eni 'oku 'osi fakama'u mautolu ia, ha fa'ahinga taimi pē fakatotolo'i mautolu.

'A ia meí he tafa'aki ko ia Sea ko e hā e 'uhinga te u manavasi'i aí 'oku ou pou pou'i e me'a ko eni koe'uhí 'oku ou tui ki ai. Na'e tonu ke fai mo fakahoko e me'a ko eni meí he 2007, mālō 'oku 'i ai ha monomono 'oku fakahū mai kae lava he Pule'angá 'o ngāue ai kimu'a.

Tau fakatokanga'i he 'ahó ni hā he minití, *hansard* 'osi fai e feme'a'aki loloto ki he Tefito'i Laó. Ko e 'ū me'a ko eni 'e 4 ko u lave ki ai Sea fiema'u ke fai ha ngāue ki ai 'i he vave tahá kae 'oua te tau hanga ngāue'aki e me'a ko iá ke ta'ofi'aki 'a e laka kimu'a hono fakanofó e ngāue ko eni. He 'oku 'osi hanga 'e he Pule'angá 'o 'omai 'a e hala, 'osi 'omai mo e patiseti, 'omai mo e founa.

Tokanga fekau'aki mo e fokotu'u fakatonutonu ke fakalahi kakai lava tohi ki he lakanga Komisiona

Sea ko e konga 2 ko eni 'eku malanga nounou he efiafi ni fekau'aki ia pea mo e fakatonutonu. Faka'ofó'ofa hono fakalahi mai 'ai ke kau e kau loea 'oku *qualify* ta'u 'e 15, sai pē ia. Ko e taimi ko ē 'oku nau tohi mai aí ko u tui au 'e kei mā'olunga ange pe *short list* ia e kau Fakamaaú. Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga 'e pehē he mafai pule ko ē 'okú ne fakanofó 'e laka ange ha taha ia 'oku loea ta'u 15 'i ha taha na'e Fakamaaú Lahi.

Ko e ivi mo e mafai ke fai e fua tautau ko iá ‘oku ‘i he mafai ia te ne hanga ‘o fakanofó. Pea ko u tui te nau ngāue’aki ‘enau fakapotopoto tahá hangē pe ...

<010>

Taimi: 1555-1600

Lord Fakafanua: ... ha toe mafai kehe te ne hanga ‘o fakanofó ha lakanga ‘oku vahe mei he Pule’anga.

Fakatonutonu ki he kupu (b) Lao Fakaangaanga ke tamate’i kupu 5 (1)

‘A ia Sea, ko e fakatonutonu hono 2, ‘a ia ko e kupu (b) ko eni ‘a e Lao Fakaangaanga, ke tamate’i ‘a e kupu 5 (1) kae fetongi ‘aki ‘a e kupu si’i fo’ou ko eni. Sea ko ‘eku fakatonutonu, fokotu’u atu pē ke ‘i ai ha me’a ki ai ‘a e Pule’anga mo e Hou’eiki, ke tamate’i ‘a e konga kimui kamata mei he, ‘i hono fokotu’u atu ‘e he, kae fetongi ‘aki eni, ‘i he fengāue’aki mo e, ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni Sea. Ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘i hono fokotu’u atu ‘e he ma’u mafai vāhenga, ‘oku hanga ‘e he ma’u mafai vāhenga ia ‘o fili ‘a e remuneration pē ko e vāhenga ‘e ‘ave ki he *Anti-corruption Commissioner*.

‘I he ngaahi lakanga nomolo Sea, ‘oku sai pē ia, ka ‘i he ngaahi lakanga ko ia hangē ko e Fakamaau’anga, ko e *Anti-corruption Commissioner*, ko e Sea Fale Alea, ko e ‘Ompatimeni, ‘oku fiema’u ia ke ‘i ai ha fealea’aki ‘i he vā ko ē ‘a e *Remuneration Authority*, pea mo e mafai pule ki he lakanga ko ia, ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni Sea. Tau fakatātā pē ngaahi me’a na’e ‘osi hoko ‘i he vā ‘o e *Remuneration Authority* pea mo e Fale Alea, ‘i he vā ‘o e *Remuneration Authority* pea mo e ‘Ompatimeni, ‘i he vā ‘o e *Remuneration Authority* pea mo e ‘ū kupu kehe pē ia Sea. ‘E hanga ‘e he monomono ko eni ‘o faka’atā ke fai ‘a e fealea’aki koe’uhí ke tau ma’u ‘a e lelei taha kae ‘oua ‘e fakangatangata ki he me’a pē ‘oku ‘omai ‘e he *Remuneration Authority*.

He ko ‘eku ngāue’aki ‘a e fakatātā ko ē Hou’eiki Fakafofonga Sea, na’e ‘i ai ‘a e lipooti na’e ‘omai mei he *Remuneration Authority*, pē ko e RA, fekau’aki pea mo e me’a ‘ilo ‘a e Hou’eiki Fakafofonga. Nau fakahū mai ‘aki ‘a e me’a ‘oku nau ui ko e *Hay Model*, ko e *Hay Model*, ‘oku fenāpasi pē ia pea mo e ngāue ‘i he Pule’anga ‘a e kakai ‘oku *contract*, ‘oku nau *employee* ‘o a’u ki he ‘enau *retire* ‘a e, ‘oku ‘i ai ‘enau *COLA*, ‘oku ‘i ai ‘enau *increment*, ‘oku ‘i ai ‘a e *JD*, pea ‘oku ‘i ai ‘a e *terms of* ‘a e *TOR*, mo e *KPI*, mo e ngaahi me’a ‘oku ne hanga ‘o ha’iha’i kinautolu ke nau muimui ki ai ‘o makatu’unga ai ‘a e, pea ‘oku ‘i ai pea mo e *pay scale* mo e ‘ū me’a ko ia. Hū mai ki Fale Alea Sea, ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ‘a e *Hay Model* ia mo e fatongia ‘o e Fakafofonga Fale Alea.

Fokotu’u ke faka’atā he lao ke fepotalanoa’aki ‘a e RA mo e Ma’u Mafai fakanofó Komisiona

Pea ko e me’a ia ‘oku ou fokotu’u ai Sea, ke fai ha, ke faka’atā ‘e he lao ke fepotalanoa’aki ‘a e RA, pea mo e *authority* pē ko e ma’u mafai ko ē ‘oku ne fakanofó ko eni ‘a e Komisiona. ‘Aki ‘a e ‘uhinga na’a hū mai pē RA ‘o fai ‘a e me’a tatau pea tau toe fihia ai ‘oku ‘ikai ke lava ha taha ia ‘o fakanofó. He ‘oku ou fanongo pē Sea ko e me’a ia ‘oku, taha ia e ngaahi ‘uhinga na’e faka’atungia’i ai ‘a e hoko atu ‘a hono fakanofó ‘a e Komisiona, ko e *issue* fakavahe mo e pa’anga.

Pea kiate au Sea, ko e taimi ko ē ‘oku tau fa’u ai ‘a e lao ‘oua te tau fa’u koe’uhi ko ‘aneafi pē ko e ‘aho ni ka tau fa’u koe’uhi ko ‘apongipongi. Pea ko e ngaahi lēsoni ‘oku tau ako mei ai ‘oku tonu ke fakahū ia heni he ‘aho ni, ke ‘oua te tau muimui mai he ngaahi hala ko ē na’a tau faingata’a’ia ai ‘i he kuohilí. Hangē ko e *experience* mo e me’a na’a tau ‘osi sio ki ai ‘i he vā ‘a e RA mo e Fale Alea, RA mo e ‘Omipatimeni mo e ‘ū kupu kehe pē. ‘Oku sai ange ‘a e fealea’aki ‘i ha’atau ha’iha’i ‘a e me’a ko eni ‘a e *Remuneration Authority*, pea hū mai ha taha ia ‘oku tonu pē ke 400,000 pē 300,000 ‘ene vahe ‘a’ana ka tau hu atu tautolu ia ha, he tu’unga ia ‘oku ma’ulalo ia koe’uhi ko e fakangatangata ko ē ‘oku ‘omai ‘e he RA.

Kiate au ‘oku tonu ke tuku ke ‘atā, ko e alea *contract* mo e me’a ko ia ko e me’a mafai pule, pea mo e tokotaha ko ē ‘oku tohi ki he lakanga. Kapau te tau hanga ‘o tukuange pē ‘i he taimi ni Sea, ‘oku ‘i ai ‘eku tui ‘e malava pē ia ke tau faingata’a’ia hono kumi ha taha, tautefito kapau ‘oku tau hanga ‘o tauhi ‘a e fetongi ko eni ‘i he ‘uluaki liliu ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Lord Fakafanua: ... ke tu’uma’u pē ‘a e Fakamaau.

‘Ikai pou pou ke tukuhifo pe siolalo ki he kau loea Tonga

Sea ‘oku ‘ikai ke u pou pou au ki he fakakaukau ‘oku, ki he fakakaukau ke tukuhifo pē ‘oku fai ha siolalo ki he’etau kau loea ‘i Tonga ni. Kiate au ‘oku tonu ke tau hanga ‘o ‘ave ‘a e lelei taha ‘i he ngaahi makatu’unga pea tau toki ‘alu hifo mei ai. Tau lī e kupenga ki ‘olunga ‘oua te tau hanga ‘o fakasi’isi’i atu mei he kamata kae tukuange ke ma’u ha faingamālie ‘a e ni’ihi ‘oku nau *qualify*, nau ‘osi vahe lelei, nau fie foki mai ‘o ngāue ‘i Tonga ni ko e Komisiona.

He ‘oku tau ‘osi ‘ilo pē Sea ko e ni’ihi ko ē ‘oku *qualify* nau ‘osi vahe lau kilu pē nautolu ia ‘i he’enua ‘ū ngāue kehe. Ko e kakai ia ‘oku tau fiema’u koe’uhí ‘oku hoko e pa’anga ko ha me’a ‘oku ne hanga ‘o faka’ali’ali atu ke ‘omai e lelei pea ‘oku toe hoko pē ia ko ha me’a ‘oku nau hanga faka’ī’ī nautolu mei he faihala.

Pou pou ki he fokotu’u fakatonutonu ‘omai mei he Pule’anga & fokotu’u fo’ou ki he fakalea ‘i he kupu 2(b)

Ko e aofangatuku Sea ‘uluaki pou pou atu ki he fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai mei he Pule’anga ke tākaki atu e konga ko ē kimui ‘i he liliu ko eni Kupu 2(a) pea mo e fokotu’u fo’ou atu Sea ki he fakalea fo’ou ko eni ‘i he kupu 2(b). ‘A ia ko e monomono nounou pē ke faingamālie fepōtalanoa’aki ‘a e RA pea mo e ma’u mafai te ne hanga ‘o fakanofa ‘a e Komisiona. Ko e fokotu’u pē ia mo e pou pou Sea, ka fakafoki e Lao pau pē ke toe ‘omai ia ka tau tali heni e ngaahi liliu. Sai ia ka tau fakaongoongo ki he Pule’anga ke mai ha ngaahi liliu ki he ngaahi me’a ko eni mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fehu’i pē, ko u ki’i fehu’i atu pē ki he Nōpele Ha’apai ke ne hanga ange ‘o fakama’ala’ala mai, ko hai te ne fai e *interview* mo hono *recommend* ‘a e *Commissioner* ko eni ki he ‘Ene ‘Afio. He ko ē ‘oku mahino kiate au ‘ene fakamatala ka ko e fo’i ‘elia pē ‘e taha ‘oku kei *vague* he ma’u ‘a e motu’a ni he Tefito’i Lao mālō.

Sea Le'ole'ō Komiti Kakato: 'I ai ha tali ki heni pē ko e Pule'anga ki he fehu'i ko eni 'a Tongatapu 7.

Fehu'ia e sino fakahoko 'initaviu mo e fokotu'u atu Komisiona ke fakanofu he Tu'i

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku fehu'i 'a'aku ki he Nōpele Fakafofonga Nōpele 'a Ha'apai he ko ia 'oku ne malanga'i mai 'a e fo'i *algorithm* ko eni 'oku fai ai 'a e *appointment* pea 'oku ne tui ke fai mo 'ai. Ka ko u loto ke u 'ilo'i ke ne fakama'ala'ala mai ko hai 'osi ko eni 'etau tali ko eni pē 'oku tau tali. Ko hai te ne fai 'a e *interview* mo e *recommendation* ki he 'Ene 'Afio?

'Eiki Palēmia: Tuku ai ke u tali atu he ko hono 'uhinga he ko e Lao 'a e Pule'anga fakamalanga pē ia pea mo 'ene *view* 'a e Nōpele. Na'a ku 'osi tali 'a e fehu'i ko eni na'e 'osi 'ohake pē mo ia 'anenai Fakafofonga. Ko e Tu'i 'oku ne fai e fakanofu. Ko e Tu'i leva te ne pē ko e hā 'a e founga 'oku ne fie 'oange ai 'a e *advice* ki ai 'o kapau ko e Pēnolo me'a 'ata'atā pē ia 'a e mafai 'a e tokotaha fakanofu ko ē 'o e tokotaha ko eni. Ka u hoko atu ai pē Sea pea ko u tali 'e au 'a e fakatonutonu 'a e Nōpele.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole kae fakatonutonu eni he 'oku 'alu he 'ea. 'Oku mea'i lelei pē he 'Eiki Palēmia ko e mafai 'o 'Ene 'Afio ko e fo'i fakanofu pē. Ko e *interview* ia mo hono *shortlist* mo e 'ū ngāue ko ia na'e tuku ia 'e he Lao ki he Komisoni Fakamaau'anga ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha toe me'a pehē. Ko e me'a he taimi ni ko e Pēnolo faka-Fakamaau'anga. Ko e me'a na'e fai ai 'a e kole ke nau laumālie lelei kae fakafoki 'o fakalelei'i kae 'omai kakato. Hā e me'a na'a nau *overlook* ai ki'i me'a si'isi'i mo *simple* ko ia na'e 'i ai hono 'uhinga. Fakafoki 'o fakalelei'i kae 'omai.

'Eiki Palēmia: Fai ai pē 'a e mahamahalo kovi. Sea 'ikai ke 'i ai ha fo'i, ko e fo'i me'a pē eni 'oku mau 'ai pehē ko e 'osi eni e ta'u 'e 15 eni na'e fononga mai mo e kau Fakafofonga ko eni kuo nau fiemālie ai kau mau feinga pē ā ke *operationalize*.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ē.

'Eiki Palēmia: Kapau he'ikai pea tau pālōti ā he'ikai ke tau femahino'aki tautolu.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko ha makatu'unga ia ko e 'osi e ta'u 'e 15 ko e makatu'unga ē 'oku fai ai hono 'omai e lao ko eni, 'omai e lao mo e 'uhinga lelei. Pau ke ...

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga fakatonutonu atu. Ko e 'uhinga hono 'omai eni kae lava 'o fakahoko. Na'a tau 'osi talanoa pē ki ai 'oku mau 'osi mahino 'e 'i ai 'a e ngaahi fakalelei ...

<007>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Palēmia : ... kae fai e *review* pea ka pau 'e 'alu eni 'e hoko mai 'a e me'a ia ko ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano maumau 'ona 'o e ngaahi pōini na'e 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele Ha'apai, pōini na'e 'omai mei ho'omou tēpile, 'i ai e pōini lelei 'e lava fai e ngāue ia ki ai.

Fehu'ia 'uhinga 'ikai lava 'o fetongi Komisoni ki he Ngāue Fakamaau'anga ki he Pēnolo

Mateni Tapueluelu : Kātaki fakamolemole kau ki'i fehu'i atu pē ki he 'Eiki Palēmia. Ha nai e me'a na'e 'ikai ke lava ai 'o fetongi e fo'i lea ko e Komisoni ki he Ngāue Fakamaau'anga 'o fetongi atu e me'a ko e Pēnolo. Ko e hā na'e 'ikai ke lava ai e ki'i me'a nounou mo mo'oni ko ia?

'Eiki Palēmia : Na'a ke 'Eiki Minisitā he ta'u 'e fiha Fakafofonga?

Mateni Tapueluelu : Tali mai e fehu'i ...

'Eiki Palēmia : Pule'anga 'e fiha na'a ke 'ai? Pule'anga 'e 2?

Mateni Tapueluelu : Kae 'oua 'e hola takai holo.

'Eiki Palēmia : 'Ikai ko ha hola ka ko e 'uhinga kapau 'oku ke fu'u ongo'i mālohi pehē, ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke ke 'ai ai. Na'a mau pehē 'emautolu ko e 'uhinga pē...

Mateni Tapueluelu : Na'e 'osi fai e feinga ke fokotu'u ...

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : 'Eiki Palēmia mo Tongatapu 4.

'Eiki Palēmia: ... tuku kae tali atu ho'o fehu'í.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Mo kātaki mo me'a loua hifo ki lalo fakamolemole.

'Eiki Sea : Sea ko e tokoni atu ki he tali 'a e 'Eiki Palēmia.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Me'a mai.

Tui 'oku 'ikai uesia 'e he Lao Fakaangaanga mei he Pule'anga ha lao

Lord Fakafanua : Koe'uhi na'e fakataumu'a mai 'a e fehu'i kia au. Sea ko e tali atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4 pea mo 7. Ko e mafai pule 'a ē 'oku hā mai ko ia 'i he kupu 5 (1) ko ia 'oku fakaivia'i 'e he Lao ke ne hanga 'o fai 'a e fakanofa.

Ko e kupu si'i (2) 'oku 'uhinga ia ki he lao kuo 'osi fakapekia'i Sea. Pea 'i he'ene pehē neongo 'oku kei 'i he lao Tefito'i Lao pē ko eni Komisiona 'a e kupu 5 (2) 'oku vouti ia pea 'oku ta'e'uhinga. He koe'uhi 'oku tuhu 'a e lao ia ki ha lao 'oku 'ikai ke 'i ai. 'I he'ene pehē 'io 'oku mo'oni na'e tonu ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga ke tāmata'i e lao ko eni he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha lao pehē ka 'i he *practical* pea 'i he ngāue ko eni 'a e lao 'oku tuhu 'a e lao ia ki ha lao 'oku 'ikai ke, 'oku 'osi fakapekia'i pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia. 'Oku 'ikai ke uesia ha lao ia he lao ko eni Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u fakatonutonu atu 'Eiki Nōpele fakamolemole.

Lord Fakafanua: 'Oku tuhu ia ki ha lao 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao pehē ia Sea.

Taukave tonu ke fetongi fofonga 'o e Lao he 'oku 'ikai toe 'iai ha Komisoni Fakamaau'anga

Mateni Tapueluelu : Sea ko e fakatonutonu 'emau lava atu 'o potalanoa mo e Loea ko ē 'o e Fale Alea. Ko e fakamatala eni 'oku 'omai. Totonu ke fetongi e fofonga 'o e Lao he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha Komisoni Fakamaau'anga, 'oku ai e Pēnolo Fakamaau'anga 'oku nofo 'i he malumalu 'o e Fakataha Tokoni. Ko ia na'e tonu ke fetongi 'aki e kupu ko ē kae mahino ko nautolu 'oku fai e ngāue. Ko e tu'u 'a e fofonga 'o e lao, pule ia. Na'e totonu ke fetongi ki'i me'a *simple*, ko e hā 'a e me'a na'e 'ikai ke lava ai 'o fetongi kae liliu mai e me'a ko ē kae 'ikai ke lava 'o liliu ē he 'oku totonu ke mahino 'oku *consequential*. Ko 'ene maliu pē Konisitūtone 'oku maliu e Lao.

Lord Fakafanua : Sea kātaki pē kae faka'osi atu 'eku tali he fakamalanga 'a e ...

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu atu e *consequential* 'a ē na'e liliu ko ē 'a e lao ko ē kimu'a. Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke liliu ai ē ko e *Consequential Amendment* he taimi ko ia na'e liliu ai ē kae toki 'ai mai eni ia 'osi 'a e ta'u 'e 8 kimui ai.

Lord Fakafanua : Sea ke faka'osi atu 'eku poini ka na toki ...

Mateni Tapueluelu: Na'e fai e feinga ke fakahoko eni Sea pea kuo 'osi mahino ia na'e palopalema ia 'i he vahe. Ko e 'aho ni eni 'oku tau talanoa ki ai. Kapau na'a nau fakahū mai e ki'i liliu si'isi'i nau fakahoko ma'i na'e totonu ke nau 'omai pea mo e liliu ko ē.

'Eiki Palēmia : Ta ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai Fakafofonga ke 'ai e vahe kae lava tau 'unu kimu'a. Ko e me'a ko ē he 'ikai ke ngāue'aki ia.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea fakamolemole ko e me'a 'oku mau tokanga ki ai he ka 'ikai ke liliu ē he 'ikai ke fu'u 'ave, ko nautolu ia 'oku mafai mālohi he me'a ko eni. Fiema'u ke mahino 'oku 'ave ki he Pēnolo faka-Fakamaau'anga kae 'ave ki he 'Ene 'Afio ke tau'atāina.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Mālō Tongatapu 4.

Lord Fakafanua : Sea ke faka'osi atu 'eku poini 'oku me'a mai ia he me'a kehe.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato : Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua : Sea ko e 'uluaki pē ko e lao ko eni mo'oni na'e tonu ke liliu ia ko e *Consequential Amendment* ka ko 'etau tu'u ko ia he 'aho ni na'e 'ikai ke fakahoko e ngāue ko ia. Ko e hā me'a leva 'e hoko? Ko 'ene tu'u ko eni 'oku tuhu e lao ko ē ki ha lao kuo 'osi fakapekia. 'I he'ene pehē 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha me'a. 'Oku nau fetāmate'aki pē ia. Koe'uhi *Consequential* he 'oku 'ikai ko e *principal* ia. 'A ia 'oku tonu ke tau *ignore* pē tau, 'oua te tau lau tautolu 'oku 'ikai ko ha lao ia he 'oku 'osi mate ia mei he fo'i Tefito'i Lao ko ia 'oku 'uhinga ki ai.

Ko e hā leva 'a e me'a 'e hoko Sea? Fehu'i mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 7 mo e 4 pē ko hai te ne fai 'a e 'initaviu mo e ngāue ko ia ki hono fekumi mo hono tu'uaki 'a e lakanga ko ia 'oku tau 'uhinga ki ai. Talamai 'e he kupu 5(1) 'e fai 'a e fakanofa 'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni. Kupu si'i (2) na'e tonu ke fai 'e he Komisiona 'a e ngāue ko eni ki hono fekumi. 'I hano fakapekia'i 'a e kupu si'i (2) Sea 'e foki leva 'Ene 'Afio ki he Pēnolo ko eni

‘oku fakanofu ‘aki ‘a e ‘ū lakanga kehe ko eni hangē pē ko e Komisiona. Hangē pē ko e taimi ko ia ‘oku fakanofu ai ‘a e AG, taimi ko ia ‘oku fakanofu ai ‘a e kau Fakamaau Lahi ‘e foki pē ia ki he ‘ū, he ko e me’a tau’atāina ia ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakataha Tokoni pē ko hai te ne ngāue’aki ko e me’angāue ke kumi ‘aki e kakai ‘oku fiema’u ki he ...

<008>

Taimi: 1610-1617

Lord Fakafanua: ... lakanga ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ki’i fie fakatonutonu atu e ...

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou, ‘oku ‘ikai ke u, ke u ongo’i ‘oku tonu ‘ene pehē ko e me’a tau’atāina ‘a ‘Ene ‘Afio. Ko e ‘Afio ko ‘Ene ‘Afio ‘oku ‘ikai ke *involved* ia he me’a ko eni Sea ke pehē ‘oku toe ha’u ‘o kau he fusi maea mo e ta’o mā. Ko e Pēnolo ‘oku fokotu’u ia ‘e he Konisitūtone ‘uhinga ia ‘eku faka’eke Sea he ‘oku ‘ikai ke *clear* ia hono ‘omai he lao ko eni. Kapau te tau *assume* ke ngāue’aki e lao, ngāue’aki ‘a e Pēnolo he fofonga e lao ko eni, tau maumau lao.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘Io Tongatapu 7 ko u tui kuo, kuo ‘osi mahino e ngaahi me’a ko eni na’a mou feme’a’aki ki ai pea ko u fakatokanga’i ‘e au he ‘ikai ke tau me’a mai ki he Fale ko eni ‘o sio, ‘o me’a ki he lao ko eni pea toki ‘ohake ai ‘etau fakakaukau. He ko u tui ko e ‘uhinga ia na’e tonu pē ke sinaki fai ha’atau homueka mo ha me’a ke tau mea’i ki mu’a ‘a e ngaahi me’a ‘oku, he ko eni ‘e te tau toe hē holo pē tautolu he’etau tipeiti ko eni ‘oku fai. Kuo ‘osi ‘omi e ngaahi fakamalanga pea ko ena ‘oku toe lau sekoni pē pea ‘osi ‘etau taimi.

‘Aisake Eke: Sea si’isi’i pē. Fakamolemole ki’i miniti si’i pē Sea. ‘Uluaki pē ko u fakatonutonu pē hisitōlia na’e ‘osi ‘i ai e lao ‘osi fai e ngāue ia ki heni na’e ‘osi ‘omai e liliu ko ē Lao ko ē *Anti-Corruption* na’e ‘osi ‘omai ia ko e hangē kiate au ko e 2015 nai ka na’e ‘omai ia ‘i he fokotu’utu’u ke fakataha ‘a e ongo sino ko ē ‘o ‘alu pē ki he *Ombudsman*.

Pea na’e fai e, ko ‘eku ma’u eni ki ai na’e ‘osi fai e liliu he ‘ū kongā ko ē, ko ‘eku ‘ai pē au ki he’eku manatu’i eni e me’a. ‘A ia ko e poini ko ē ‘oku pehē ko e toki ‘omai ‘ikai hala ia, ka na’e ‘omai e ‘ū me’a pea nau ‘ilo au na’e fai e liliu e ‘ū kupu holo ko eni ko ‘eku manatu pē ia he hisitōlia.

Ko e ua me’a ko ē RA ko e tu’u foki ko ē ‘a e Ma’u Mafai foki ko eni ko ‘ene fokotu’u mai pē ka ko e founga foki ko e fokotu’u ‘i he laumālie ko e fetalanoa’aki ...

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu atu e me’a ‘a Tongatapu 5.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Fakafanua: Ko ‘ene me’a ‘o pehē ko e toki ‘omai eni. Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ko e toki taimi eni ‘oku loto e Pule’anga ke fakakakato e ngāue. Ko hono fetukutuku ko ē ki he ‘Ompatimeni na’e ‘ikai ke ‘ave ia ki ai, na’e ‘ave pē pa’anga he patiseti he ‘Ofisi e ‘Ompatimeni ka na’e ‘ikai ke fakanofu e ‘Ompatimeni ko e *Anti-Corruption Commissioner*.

‘Aisake Eke: ‘Ikai ko ‘eku fakatonutonu pē ‘a’aku ki heni Sea ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ko e fakamolemole ko e ‘ai pē ke tonu. Ko e ‘uhinga ko ē na’e ‘omai ‘a e lao ko eni ke fakataha’i ‘oku ma’u pē he *Ombudsman* ‘a e Komisoni *Ombudsman* mo e *Anti-Corruption*. ‘A ia ‘oku fakatonutonu ko ē ko e toki ‘omai eni. ‘Ikai, na’e ‘osi ‘omai ia kae liliu kehe *institution* ‘a ia na’e ‘ikai ke tali ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ka ko e, ko e *governance* mōtolo ia ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofonga ke ha’u fakataha pē ...

‘Aisake Eke: Pea, na’e ‘ikai foki ke tali ia.

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘ikai ke tali.

‘Aisake Eke: Ko ia ko ‘eku lave pē ‘a’aku ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku ‘ikai ke fekau’aki ia mo e vāhenga he na’e konga lahi foki ia ko e ‘ikai ke tali ko ē ko e ‘uhinga ko e lahi ko ē vāhenga. Pea ko e ‘omai ko eni ke tau toki fua tautau he me’á. Ko e kole atu Sea tau pāloti he ko u, tau takai pē tautolu he me’a tatau fokotu’u ko eni tali pea mo e fokotu’u ...

‘Aisake Eke: Ko ‘eku lau atu pē ‘a’aku ke mahino na’e ‘osi ‘i ai e ngāue pea na’e, ko ‘eku ma’u ko ē ki ai na’e *address* holo he fanga ki’i me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ka ko e hangē ko e laú ko e ‘ai pē eni ia ke lōloa e taimi ka ko u kole atu au ke ...

‘Aisake Eke: Ka u fokotu’u atu au pou pou atu au ke tau hiki nima.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Ko ia mo me’a ā ki lalo Fakafofonga ko e, kuo mahino e fakama’ala’ala pea ko ‘etau taimi ena ko ena kuo ‘osi, ko u fokotu’u atu ke tau pāloti?

Paula Piveni Piukala: Sea kole pē mu’a ha ki’i miniti ‘e taha.

‘Eiki Palēmia: Faitotonu Sea.

Paula Piveni Paula Piukala: Fu’u lōloa ‘etau fa’a ti ko e me’a ia ‘oku si’isi’i ai e taimi ka ko u fokotu’u atu e me’a ko eni ke tau fakakaukau fakalelei he *issue*. Na’e ‘uluaki mahino ‘e ‘alu he uike ‘e ua ki he Komiti Lao pea ko hono lelei ia hono ‘omai ke tau talanoa ko e ki’i uike ‘e ua ko ia ko e hā hano maumau ke fakafoki ke ō ko e fo’i uike ‘e ua pea foki mai. Ko ‘eku poini Sea ‘ikai ke u tui kapau ‘oku nau loto mo’oni ko e uike ‘e ua ko eni na’a tau ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. ‘Ikai ke fai ... tui ‘a e Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ta’eloto ke ‘ai e me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke fai eni ia ki he tui ‘a e Fakafofonga.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: ‘A ia ‘oku mahino Tongatapu 7 ho’o fokotu’u mai mo ho’o me’a mai.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku pau ke fou he *process* ‘oku tonu ke fou ai, ‘oku ‘ikai ke tau fai tautolu ki he tui ‘a ha Fakafofonga. ‘Oku ‘i ai e founa ngāue, fokotu’u atu Sea tau pālōti.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Sai mālō ‘aupito Hou’eiki ko e fokotu’u ē ke tau pālōti ē. Kole atu ki he Kalake ko ‘etau pālōti ‘oku pehe ni. He na’e ‘i ai e fokotu’u ke fakafoki ‘o fakalelei’i pea ‘oku ‘i ai leva e fokotu’u ke tali. Ko hono ‘uhinga ko ia ‘oku, te tau pālōti pē hono fokotu’u pē ‘oku tali ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai, ko hai he ‘ikai ke fakahā loto ki ai ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke loto ki hono talí. ‘A ia ko e ‘osi ai pē ia ‘a e fokotu’u ko eni na’e ‘omai ko ē ke fakafoki ‘o fakalelei’i neongo ne ‘osi fai e feme’a’aki ki ai ke hokohoko atu e ngāue ko ia.

‘Oku ou fiema’u pē mu’a ke toe fakapapau’i na’e ‘i ai e fokotu’u mei he ‘Eiki Fakafofonga Nōpele mei ‘Eua fekau’aki mo e Kominiueli ke fetongi. Ko ‘eku ma’u na’e te’eki ai ke poupou ia he ka tali e fokotu’u ko eni pea ‘o kapau na’e poupou ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua te tau toe pālōti tu’o ua ai ki he to’o ko ē lea Kominiueli.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea fakafoki atu e fokotu’u ko ē na’e ‘oatu.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Mālō. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u mai ko eni e Lao ‘a e Pule’anga pea pehē ki he fakatonutonu na’e toki fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Fakafofonga ‘o Ha’apai mou kātaki ‘o me’a hake ‘o hiki hake homou nima.

Pālōti tali Lao Fakaangaanga Fika 1/2023 mo e fakatonutonu

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Vaea Taione, *Dulcie Elaine* Tei, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 14.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Hiki hake ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 4.

Sea Le’ole’o Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki ki he’etau a’u mo hono fai e feme’a’aki ki he lao ko eni pea ko e ta’u ‘aki eni ‘e 15 ‘apē pē 16 kuo tau nga’unu ki mu’a ke fakahoko e fatongia ko eni na’e tali mai ki ai e fonua. Pea ko u fakamālō lahi atu ‘i he lava ‘o e ngāue ‘o e ‘aho ko eni kuo ‘osi ‘etau taimí te tau foki ki Fale Alea. Mālō.

(Pea na’e lilii ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Faka’anua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kuo ‘osi ‘etau taimí toloi e Fale ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Faka’anua)

<009>

